

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

FRANKFURT OKULU'NUN
ARAÇSAL AKIL ELEĞİTİMİ

Özkan GÜVEN

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Kamuran GÖKDAĞ

Mardin, 2019

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

FRANKFURT OKULU'NUN
ARAÇSAL AKIL ELEĞTİRİŞİ

Özkan GÜVEN

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Kamuran GÖKDAĞ

Mardin, 2019

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz Felsefe Anabilim Dalı 16755009 numaralı öğrencisi Özkan GÜVEN'in hazırladığı "Frankfurt Okulu'nun Araçsal Akıl Eleştirisi" başlıklı Tezli Yüksek Lisans tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 20/08/2019 Salı günü saat 10:00'de yapılmış, tezin onayına oy çokluğu/oybirliğiyle karar verilmiştir.

Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Kamuran GÖKDAĞ

Üye : Doç. Dr. Yunus CENGİZ

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Hakan HEMŞİNLİ

ONAY:

Bu tezin kabulü, Enstitü Yönetim Kurulu'nun/...../20.. tarih ve/..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

...../...../2019

Enstitü Müdürü

Dr. Öğr. Ü. Ziya POLAT

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
GİRİŞ.....	1
1. FRANKFURT TOPLUMSAL ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ.....	10
1.1 Frankfurt Toplumsal Araştırma Enstitüsü'nün Tarihsel Arka Planı	11
1.2 Frankfurt Okulu'nun Dönemleri.....	15
1.2.1 Okulun Kuruluşu ile Faaliyetin Avrupa'da Pratik Anlamda İlk Hissedildiği Dönem (1923-1933)	19
a) Gerlach Dönemi	19
b) Grünberg Dönemi ve Enstitü'nün 1920'lerdeki Çalışmaları.....	20
c) Max Horkheimer'in Sürgün Öncesi Dönemi (1930-1933) ve Okula Getirdiği Yenilikler	22
1.2.2 Faaliyetin Avrupa'da Yükselmesi ve Okulun Sürgün Yılları (1933- 1950)	26
1.2.3 Vatandan Ayrı Kalışın Bittiği Normalleşme Süreci (1950-1970).....	31
1.2.4 1970 ve Sonrası: Habermas Dönemi.....	35
2. FRANKFURT OKULU'NUN TEMEL ÖZELLİKLERİ.....	38
2.1 Eleştiri	38
2.2 Diyalektik Anlayış.....	41
2.3 Disiplinler Arası Yaklaşım	46
2.4 Disiplinler Arası Yaklaşımın En İyi Örneği: Psikanaliz	50
2.5 Teori-Pratik Birliği: Praksis	55
3. ARAÇSAL AKLIN ELEŞTİRGİSİ.....	59
3.1 Spekülatif Aklın Ölümü: Araçsal Aklın Doğuşu.....	60
3.2. Mahçup Çiğiri: Pozitivizm ve Pragmatizm	70
3.2.1 Pozitivizm Eleştirisi	72
3.2.2 Pragmatizm Eleştirisi	77
SONUÇ.....	83
KAYNAKÇA	89
ÖZGEÇMİŞ.....	94

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Frankfurt Okulu'nun Araçsal Akıl Eleçirisi

ÖZKAN GÜVEN

Mardin Artuklu Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe Anabilim Dalı

2019, 104 Sayfa

Bu çalışma, sonradan Frankfurt Okulu adlandırılmasına sahip olan düçüne ekolünün ve bu ekolün gelişirdiği Eleçirel Kuram'ın ortaya koyduğu araçsal akıl eleçirisini konu edinmiştir. İnsanlığın neden huzur içinde bir yaşamı değil de savaçıçinde barbar bir yaşamı seçtiğini felsefi bir zemin ve kavramla incelemek isteyen Eleçirel Teorisyenler, aydınlanma ve aydınlanmanın yarattığı araçsal akla yönelmişlerdir. Bu çalışmada bu yöneliğin akıl boyutu sorunsallaşırılmaktadır. Elbette burada, genel bir akıl kavramı ya da genel bir aydınlanma ve modernlik eleçirisi konu edinilmeyip, modern bilimsel düşünün dayattığı belli türden akıl olan "araçsal akıl" kavramı Frankfurt Okulu eleçirisi bağlamında incelenmektedir.

Araçsal aklın, akıl dış bir rasyonellik yarattığını belirten Frankfurt Okulu üyeleri, bu durumun aklın yozlaşmasına felsefenin de "ölümüne" neden olduğunu ileri sürerler. Dünyayı felsefi aklın kaybettiği bir alana çevirmek, aynı zamanda yaşamı; düçüne ve eleçiriden yoksun bir alete indirgemektir. Aklın araçlara indirgenmesi, verileri düzenleyen ancak bu verileri eleçirmeyen, değişirmeyen, sorgulamayan, üzerine spekülasyon yapmayan, kısacası felsefe yapmayan öznel bir aklın doğuşunazemin hazırlamaktadır. Spekülatif aklın ölümü gerçekteleği yerini ise düçüne üretmeyen araçsal akıl almıştır. Bu kaygılar, tezin ana kaynağıdır.

Ulaşmaya çalışılan hedef, araçsal akı değfre etmek ve böylelikle felsefeye canlılık kazandırmaktır. Bu, ancak modern bilimsel düçüneyi kritik etmekle mümkündür. Çünkü modern bilimsel düşünce, bilgiyi sadece bilimsel yöntemle elde edilen ve kişisel fayda sağlayan bilgiden ibaret görmektedir. Modern bilimsel düşünceyi eleçirel bir tavırla ele almak ise araçsal akı doğuran pozitivist ve pragmatist düşünceleleçirel bir yöntemle incelemeyi zorunlu kılar. Çünkü araçsal akıl düçüneyi kötürümleçirirken zihinsel kodların ideolojisi olan pozitivistimden ve faydacı mantığın ana mabedi olan pragmatizimden güç alır. Bu eleçirel tavır, felsefi düşünün canlılığına aklın da özgürleçirici içevini tekrar kazanmasına olanak sunacaktır. Böylelikle, akı sadece baça belirlenmiçamaçlara ulaşmak için araçların denetimini sağlayan, düşünce yoksunu bir alete indirgenmesi engellenecektir.

Anahtar Kelimeler: Frankfurt Okulu, Eleçirel Teori, Araçsal Akıl, Pozitivism, Pragmatizm

ABSTRACT

Master Thesis

The Critique Of Instrumental Reason of Frankfurt School

ÖZKAN GÜVEN

Mardin Artuklu University

Faculty of Social Sciences

Department of Philosophy

2019, 104 Page

This study is concerned with the critique of instrumental reason which is the school of thought which was later named as Frankfurt School and the Critical Theory developed by this school. Critical Theorists, who wanted to examine why mankind chose a barbarian life in war rather than a peaceful one, turned to enlightenment and the instrumental reason which was created by enlightenment. In this study, the mental dimension of this tendency will be addressed. Certainly, in this paper, neither a general concept of reason nor a general criticize of enlightenment and modernity are going to be addressed. In this thesis the concept of instrumental reason, which is a certain kind of reason on which modern scientific thought is imposed, is examined as the critique of Frankfurt School.

Stating that instrumental reason creates irrational rationality, members of the Frankfurt School argue that this leads both to the degeneration of the mind and the „death“ of philosophy. To turn the world into an area that lost the philosophical reasoning is at the same time to turn life into an instrument that devoid of thought and criticism. Reducing mind to the instruments leads up to the birth of a subjective mind which regulates the data but does not criticize, alter, question, or, speculate on it, in short it will lead up to the birth of a mind that does not philosophize. Speculative mind is dead and now instrumental reason which did not produce any thought took its place. These concerns are the main source of writing this thesis.

The goal of this thesis is to uncover the instrumental reason and thus to invigorate philosophy. This is only possible by criticizing modern scientific thinking. As modern scientific thinking sees knowledge as being obtained only by scientific method and providing personal benefit. On the other hand, criticizing the modern scientific thinking necessitates a critical examination of positivist and pragmatist ideas that give rise to instrumental reason. For instrumental reason gets its strength from positivism which is the ideology of mental codes, and pragmatism which is the main shrine of utilitarian logic, while crippling thinking. This critical attitude will both allow the revival of philosophical thinking and regain of emancipatory function of the mind. Thus, the mind will be prevented from being reduced to an instrument that only controls the means to achieve predetermined goals and that devoid of thought.

Keywords: Frankfurt School, Critical Theory, Instrumental Reason, Positivism, Pragmatism

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın amacı Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün araçsal akılla ilgili eleştirilerini ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda, aklın nesnel özelliğini kaybedip araçsallaşmasının felsefe alanı için neden büyük bir tehlike olduğu ortaya konulmaya çalışıldı. Nesnel ve eleştirici tarafı zayıflayıp, araçlara indirgenmiş bir akıl düşüncesini kötülemeye çalışılmaktadır. Bu durum, aklın yozlaşmasına felsefenin de "ölümüne" neden olmaktadır. Dünyayı felsefi aklın kaybettiği bir alana çevirmek, yaşamı düşünce ve eleştiriden yoksun bir alete indirmektedir. Bu kaygılar, tezin temel yapısını oluşturmaktadır.

Bu çalışmanın en başından itibaren beni yönlendiren, titizliği ve ayrıntıya önem vermesi ile akademik yönümü güçlendiren Sayın Danışman Hocam Dr. Öğr. Üyesi Kamuran GÖKDAĞ'a teşekkür ediyorum. Çok zor bir dönemde yüksek lisans başvurumda devamlı teşvik eden ve en umutsuz dönemde önerileriyle yol gösteren Sayın Hocam Doç. Dr. Yunus CENGİZ'e teşekkürü bir borç bilirim. İstanbul Üniversitesi felsefe lisans öğrencisiyken bu çalışmanın konusu olarak kafamda ilk belirlenmesinde büyük katkısı olan Sayın Prof. Dr. Cengiz ÇAKMAK hocama teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca bu süreçte, maddi ve manevi tüm olanakları sunan aileme, tezimin farklı aşamalarında bana destek olan ancak adlarını burada zikredemediğim çok değerli hocalarım ve dostlarıma da teşekkür etmek isterim. Nihayet bu çalışmanın bütün evrelerinde yanımda olan ve benimle birlikte bütün süreçleri yaşamayı devamlı destek sunan eşime sevgi ve teşekkürlerimi ifade ediyorum.

GÖRÜŞ

A. Araştırmanın Konusu ve Sınırlılıkları

Yirminci yüzyılda yaşanan birçok krizin sebebini Aydınlanmada ve Aydınlanmanın zemin hazırladığı akıl anlayışında gören kimi düşünürler, akımlar ve disiplinler; krizin çözümünü aydınlanma aklının irdelemesini yaparak, bu akla alternatif bir felsefi tutumun geliştirilmesinde görmekteler. Aydınlanma felsefesinin ortaya koyduğu aklın doğasını anlamak, gelecekte benzer bir tehlikeyle karşılaşmak için zaruri gören felsefi akımlar, bu akla karşı eleştirel bir tutum geliştirmiştir. Bu karşı çıkış ve eleştirel tutum, batı dünyasında doğal olarak farklı tutumların gelişimine zemin hazırlamıştır. Alman İdealizmi, Varoluşçuluk, Fenomonoloji, Yapısalcılık, Postmodernizm, Frankfurt Okulu gibi gelenekler, Aydınlanma felsefesinin neden olduğu düşünsel bunalımı aşma ve alternatif anlayışlar geliştirmede ilk göze çarpan akımlardır. Birçok noktada farklılaşan bu felsefi geleneklerin, Aydınlanma felsefesinin oluşturduğu akıl anlayışının düşüncenin hayatında yarattığı tahribatı ve bunalımı defredip alternatif bir anlayış geliştirmeye noktasında ortaklaşmaları görülür. Aynı zamanda bu akımların her biri aydınlanmacı aklın ortaya koyduğu fikirlerden kaynaklandığını düşündükleri farklı sorunlara dikkat çekerken kendi bakış açılarını, eleştirilerini ve çözüm önerilerini ortaya koyarlar.

Bu çalışmada yukarıda adı geçen ekollerden Frankfurt Okulu'nun akıl eleştirisi konusu ele alınmaktadır. Başka bir ifadeyle, bu araştırma Aydınlanma aklına yapılan eleştirilerde özel bir yeri olan Frankfurt Okulu'nun araçsal akıl eleştirisini konu etmektedir. Elbette burada, genel bir akıl kavramı ya da genel bir Aydınlanma ve modernlik eleştirisi konu edinilmeyip, modern bilimsel düşüncenin dayattığı belli türden akıl olan "araçsal akıl" kavramı Frankfurt Okulu eleştirisi bağlamında incelenmektedir.

Frankfurt Okulu, geliştirdiği özgün teoriyle Eleştirel Kuram, resmi adıyla Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü 1923 yılında Almanya'nın Frankfurt şehrinde kurulan ve etkisi günümüze kadar devam eden bir ekoldür. Bu oluşumun üyeleri farklı disiplinlerden gelen kişilerden oluşmaktadır. Aynı zamanda okul

disiplinler arası çalışma yöntemini benimsemiş ve böylelikle üyelerin okul çatısı altında farklı konular ve alanlarla ilgili eserler vermelerine, çalışmalar yapılmalarına olanak sağlamaktadır. Frankfurt Okulu üyelerinin farklı yönelime ve ilgiye sahip olmaları onların birçok konu hakkında eleçirel tutum geliştirmesine olanak sağlamaktadır. Eleçirel Kuram savunucularının çalışmaları ve okul ile ilgili yapılan farklı araştırmalar irdelendiğinde okulun; Marksizm, kültür endüstrisi, estetik, pozitivizm, faşizm, doğa tahakkümü, serbest pazar kapitalizmi ve araçsal akıl gibi konularla ilgili genişfelsefi arka plan bağlamında eleştiriler sunan çalışmalar yaptığı görülmektedir. Bu çalışmalarda, eleçirel perspektif temel bir ilke olarak benimsenmiş, sorunların temeline inilerek özgün bir yaklaşım çerçevesi ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Frankfurt Okulu'nun eleştirdiğ konuların çeşitliliği ve sorunsal olarak ele aldığı aydınlanma eleştisi konusu üzerine yaptığı ayrıntılı çalışmalar göz önünde bulundurulduğunda, Aydınlanma felsefesini incelemek ve okulun bütün eleştilerini irdelemek bu çalışmanın kapsamını aēaaktadır. Böyle bir girişin, aydınlanma eleştirisini daha doğru analiz fırsatı vermekle beraber araçsal akıl eleştirisini ikinci plana itebilirdi. Bundan dolayı bu çalışma, Enstitü'nün aydınlanma aklının bir sonucu olan araçsal aklın eleştiris konusu ile sınırlandırılmıştır. Böylesi bir sınırlama olmaksızın ne Frankfurt Okulu konusu kısıtlı sayfalarda hakkıyla sunulabilirdi, ne de felsefeyi bilimin kölesi yapan, düçüneyi yozlaşıran "araçsal akıl" gibi önemli bir kavram çözümlenebilirdi.

Ancak, hemen belirtmeli ki, bu çalışma sonradan Frankfurt Okulu adlandırılmasına sahip olan Eleçirel Kuram'ın akıl eleştirisinin önemiyetini ve odağını belirlemeyi ve okul üyelerinin aydınlanma düşünesinin akılla kurduğu ilişkiye yönelik fikirlerini irdelemeyi hedeflerken, okulun dönemleri hakkında genel bilgi vermek ve okulun geliştirdiği Eleçirel Kuram'ın önemli özelliklerini incelemeyi gerekli görmektedir. Enstitü'nün tarihsel arka planı ve dönemleri incelendiğinde, okul üyelerinin yaēadıkları zorluklar ve bu zorlukların üyelerin zihinsel ilgi alanlarını belirlediği görülr. Bundan dolayı, okulun tarihsel arka planı ve dönemleri verilerek okul temsilcilerinin çalışmalarının ana motivasyon kaynağı

gösterilmeye çalışılmıştır. Bunun yanında, Frankfurt Okulu'nun epistemolojisini oluşturan Eleştirel Kuram'ın önemli özellikleri incelenerek eleştirdikleri sorun alanlarına karşı nasıl bir yöntem ortaya koyduklarının ipuçlarının verilmesi hedeflenmiştir.

Enstitü ilk kurulduğunda aslında Avrupa'daki gelişmeler ışığında Marksizm'i yeniden farklı bir okuma üzerinden ele almayı istemiştir. Daimi bir Marksçı araştırmalar merkezi kurmak ana amaç olmuştur 1920-1930 yılları arasında ana eksen bu çalışmalara olmaktadır. Enstitü üyelerinin Marx ve Marksçı kuramı yeniden değerlendirme ihtiyacı, bu dönemin önemli çalışmamotivasyonudur. Tezin ilk bölümünde bu durumun altı çizilmektedir. Ancak özelde Almanya'da genelde ise Avrupa'da yükselen faşizm ve bu faşiz anlayışların iktidar olması Eleştirel Kuramcılarını sarsmıştır. Onlar, bu durumun Marksizm'i de ağır bir bağlamda ele alınması gerektiğini ileri sürmüştür. Bu tutum, kimilerinin dediği gibi Eleştirel Teori'nin köken olarak kendisini etkileyen Marksist Teori'den bir kopuş olarak görülmemelidir. Okul üyelerinin ana hedefi Marksist düşünceyi de göz önünde bulundurarak, aydınlanma felsefesini yeni bir boyutta eleştirel bağlamda ele almaktır. İnsanın neden huzur içinde bir yaşamı değil de savaş içinde barbar bir yaşamı seçtiğini felsefi bir zemin ve kavramla incelemek isteyen Eleştirel Teorisyenler, aydınlanma ve aydınlanmanın yarattığı araçsal akla yönelmişlerdir. Bu çalışmada bu yönelişin boyutu sorunsallaştırılmakta ve Eleştirel Teorisyenlerin araçsal aklın sonuçlarını ortaya koyma amacıyla sürgün yıllarında yaptıkları çalışmalara odaklanılmaktadır.

Enstitü üyelerinin Almanya'dan ayrılmaya zorlanması ile başlayan sürgün yıllarında okulun temel ilgi alanı tarih ve iktisattan felsefeye kaymıştır. Bu kayma, zamanla felsefi tutumun okul içinde güçlü bir eğilim olarak karşılık bulup çoğalmasına neden olmaktadır. Bu çalışmada ele alınan araçsal aklın eleştirisi konusu bu kayma sonucunda okulda oluşan bir birikimin sonucudur. Özellikle Max Horkheimer'in *Aklın Tutulması* ve Theodor W. Adorno ile Horkheimer'in ortak eseri olan *Aydınlanmanın Diyalektiği* bu birikimin somut ürünleridir.

Yukarıdaki sınırlama ve kaygılar göz önünde bulundurularak hazırlanan bu çalışmada giriş, sonuç ve kaynakça bölümleri dışında üçüncü bölüme ayrılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümü Frankfurt Okulu hakkında bilgiler içermekte ve bu doğrultuda öncelikle tarihsel arka planı yani okulun doğuşuna zemin hazırlayan koşullar ele alınmaktadır. Bu ana noktaya odaklanarak oluşturulan bu alt başlıkta öncelikle “eleştiri kavramının” tarihsel bağları incelenmektedir. Diğer nokta ise 1920’li yılların Avrupasında gerçekleşen siyasal, sosyal, toplumsal gelişmeler ve I. Dünya Savaşı sonrasında oluşan koşullardır. Tarihsel arka planını ortaya koyulduktan sonra, okulun dönemleri ve bu dönemlerde okulun kimliğinin oluşmasını sağlayan teorisyenler ve çalışmaları ele alınmaktadır. Frankfurt Okulu’nun öyküsünü ve geçirdiği evreleri incelemekteki amaç üyelerin eleştiri konusu yaptıkları problem alanlarıyla ilgili bilgi vermektir. Diğer bir deyişle okulun tarihsel arka planı ve geçirdiği dönemleri ele almadaki amaç Eleştirel Teori savunucuların yaşıyor olumsuz durumlarla eleştiri konusu ettikleri araçsal akıl konusu arasında bağ olduğunu göstermektir.

“Frankfurt Okulu’nun Temel Özellikleri” başlığıyla verilen ikinci bölümde, Enstitü’nün geliştirdiği teorinin ana unsurları incelenmektedir. Eleştirel Kuram’ın izlediği metodolojik program ve sosyal teori anlayışı hakkında bilgi veren bu kavramların, aynı zamanda bir arada bulunduğu anlamı oldukları gösterilmeye çalışılmıştır. “Eleştiri”, “diyalektik”, “disiplinler arası”, “psikanaliz” ve “praksis” alt başlıklarında incelenen bu öğelerin, okul için ne anlama geldiği tartışılmakta ve böylelikle araçsal akıl anlayışına en sert eleştiriler getiren akımlardan biri olan Frankfurt Okulu’nun nasıl bir akıl ya da yöntem benimsediklerinin ipuçları verilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın son bölümünde ise, Frankfurt Okulu teorisyenlerinin fikirlerinden yardım alınarak araçsal akıl eleştirisi açıklanmıştır. Bu bölümün ilk alt başlığında Aydınlanma aklının yargı merceğine kurulan pozitivistlerin, akli nasıl araçsallaştırıp akıl dışı bir rasyonellik kurdukları incelenmiştir. Bu bağlamda, öncelikle felsefe tarihinde baskın olan nesnel akıl genel hatlarıyla incelenip, bu aklın egemen olduğu felsefi gelenekler kısaca konu edinilmiştir. Nesnel akıl kavramı ele alındıktan sonra,

araçsal ya da öznel aklın trajik zaferi tartışılmıştır. Bu zaferin, akli, bağıtabelirlenmişt amaçlara ulaşmak için araçların denetimini sağlayan, düşünce yoksunu bir alete indirgediği vurgulanmıştır. “Pozitivizm ve pragmatizm” adını taşıyan ikinci alt başlık ise, Aydınlanma hareketi ile insanın kaderi haline gelen bilimsel bilginin diğer bilgi faaliyetleri üzerine kurduğu hegemonya meselesi tartışılmıştır. Pozitivizm ve pragmatizm hegemonyasından payını alan felsefenin, çıkar bağlamında nasıl işleştği açıklanmaya çalışılmıştır.

Ulaşmaya çalışılan hedef araçsal akli deştirme etmek ve böylelikle felsefeye canlılık kazandırmaktır. Bu ancak modern bilimsel düşünceyi kritik etmekle mümkündür. Çünkü modern bilimsel düşünce, bilgiyi sadece bilimsel yöntemle elde edilen ve kişisel fayda sağlayan bilgidir ibaret görmektedir. Aynı hedef doğrultusunda, araçsal akli doğuran pozitivist ve pragmatist düşünce eleştirel bir tavırla ele alınmalıdır. Bu tavır felsefi düşünmenin canlılığına akli da özgürleştirici işlevini tekrar kazanmasına olanak sunacaktır. Böyle bir tavır, akli sadece başta belirlenmişt amaçlara ulaşmak için araçların denetimini sağlayan, düşünce yoksunu bir alete indirgemeyi engelleyecektir.

B. Araştırmanın Yöntemi ve Literatür Değerlendirmesi

Bu çalışmada Frankfurt Okulu üyelerinin araçsal akli ilgili düşünceleri ortaya konulurken, mümkün olduğu kadar, ele alınan konu ile ilgili okulun önden gelen düşünürlerin metinleri analiz edilerek yorumlanmaya çalışılmıştır. Böyle bir yöntemin tercih edilmesinin ana nedeni ise Enstitü üyelerinin araçsal akli ilgili ortaya koydukları eleştirileri daha doğru ve isabetli bir şekilde ortaya koyma isteğidir. Bu yapıldıktan sonra konu ile ilgili sonradan yapılan ve ikincil kaynak olarak adlandırılan çalışmalara odaklanılmışt ve bu doğrultuda, öncelikle Frankfurt Okulu’nu konu edinen çalışmalara incelenerek, okul hakkında genel bilgiler derlenmiştir. Bu genel bilgidir sonra okulun önden gelen düşünürlerin kaynakları incelenmiştir ve bu kaynaklardan özellikle araçsal akıl konusu seçilerek detaylı kavram analizi yapılmaya çalışılmıştır. Son olarak, araçsal akıl konusuna odaklanan çalışmalara seçilip, araçsal akıl kavramının hangi bağlamda ele alındığı incelenmiştir.

Son yıllarda hem ülkemizde hem de yurtdışında Frankfurt Okulu ile ilgili birçok çalışma yapıldığı görülmektedir. Enstitünün disiplinler arası yöntemi benimsemesinin okul çatısı altında farklı konularda zengin çalışmalar yapılmasına olanak sağladığına yukarıda değinilmiştir. Okulun bu çok yönlülüğü akademisyenlerin dikkatini çekmiş ve felsefe, tarih, sanat, edebiyat ve sosyoloji gibi farklı disiplinlerde çalışmalar düzenlenmiş Frankfurt Okulu ile ilgili çalışmalar ortaya koymuştur. Özellikle Enstitü'nün Aydınlanma eleştirisi konusu farklı düzenler, disiplinler ve taraflarca değişik perspektiflerde ele alınmaktadır. Bununla birlikte okulla ilgili yapılan çalışmaların zenginliğiyle karşılaştıldığında, Eleştirel Teori'nin ana konusu olan ve bu tezin odağında yer alan "araçsal akıl" konusunun yeteri kadar çalışmadığı görülmüştür. Araçsal akıl konusunun seçilmesinde bu eksiklik belirleyici noktalardan biri olmuştur.

Bu tezin bütünüyle ilgili literatür kullanılırken yararlanılan kaynaklar üç kategori altında sınıflandırılabilir: Birincisi, Enstitü üyeleri tarafından yapılan çalışmalarıdır. Bu çalışmalar arasında da bir sınıflandırma yapılarak, Enstitü'nün önde gelen üyelerinin araçsal aklın eleştirisi ile ilgili yaptıkları çalışmaları öncelik verilmektedir. Bu amaç doğrultusunda, Frankfurt Okulu teorisyenlerinden olan ve yaygın kanıya göre okulun sahip olduğu temel düzenlerin mimarı ve geliştiricisi kabul edilen Max Horkheimer, Theodor W. Adorno ve Herbert Marcuse'nin çalışmalarına odaklanılmaktadır. *Akıl Tutulması, Aydınlanmanın Diyalektiği, Minima Moralia, Us ve Devrim, Negatif Diyalektik, Bilim ve Bunalım Üzerine Notlar, Geleneksel ve Eleştirel Kuram, Metafiziğe En Son Saldırı, Eleştiri, Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma* adlı çalışmalar, yukarıda adı geçen düzenler tarafından gerçekleştirilmiş olup, bu tez boyunca yararlanılan kaynaklardır. Ancak burada şu husus hatırlanmalıdır: Bu, yukarıda adı geçen düzenlerin fikirlerinin okulun diğer üyelerinden ayrı düşünülmesi gerektiğidir. Diğer bir ifadeyle, bu üç düzenin argümanlarının birçoğunun, hatta belki de önemli bir bölümünün sadece onlara ait olmadığını, daha ziyade Eleştirel Kuram'ın ortak mülkiyeti olduğunu akılda bulundurmak gerekir. Bu tespitin tez boyunca göz önünde bulundurulması önerilmektedir.

İkincisi, Frankfurt Okulu ile ilgili yapılan akademik çalışmalaradır. Yukarıda kısaca değinildiği gibi Frankfurt Okulu'nun ilgi alanlarının zenginliği okul ile ilgili yapılan akademik çalışmaları artırmaktadır. Bütün çalışmalara burada değinmek mümkün değildir. Bundan dolayı, burada öncelikle konumuz olan "Frankfurt Okulu'nun Araçsal Akıl Eleştirisi" ile doğrudan ilgili çalışmalar incelenmiştir. Bunun yanında pozitivism ve aydınlanma akli ile ilgili yapılan çalışmalar araçsal akla doğrudan ya da dolaylı gönderme yaptıklarından dolayı incelenmektedir.

Son olarak okulun tarihsel gelişimini detaylı anlatan çalışmalar ve araçsal akla dolaylı gönderme yapan akademik çalışmalar incelenmiştir. Konu ile ilgili yapılan çalışmaların bazıları aşağıdaki gibidir.

Kurtul Gülenç'in *Frankfurt Okulu Eleştirisi, Toplum ve Bilim* adlı kitabın son bölümü olan bilim konusu bu çalışma açısından özellikle önemlidir. Gülenç çalışmasının son bölümünde, Frankfurt Okulu'nun bilim eleştirisini detaylı bir şekilde ele almaktadır. Bunu yaparken öncelikle Geleneksel ve Eleştirel Kuramları inceleyen Gülenç, pozitivism nasıl bir düşünce şekli olduğunu ortaya koyup pozitivism eleştirisini sunmaktadır. Bu eleştirileri sunarken Frankfurt Okulu düşünürlerinin kuram ve akıl kavramlarına bakış açılarını özellikle vurgulamaktadır.

Frankfurt Okulu'yla ilgili ülkemizde yapılan çalışmaların en geniş hacimlisi Sezgin Kızılcıkel'in gerçekleştirdiği *Frankfurt Okulu* adlı çalışmadır. Bu çalışmanın ilk iki bölümü, okulun oluşumu ve tarihsel gelişimi hakkında detaylı bilgi vermektedir. Diğer bölümleri ise, Frankfurt Okulu'nu meydana getiren filozofların temel eleştirikonuları olan aydınlanma, pozitivism, modernlik, kültür endüstrisi, Marksist teori ve sosyoloji konularından oluşmaktadır. Yazar çalışmasının ana amacının modern zamanın ruhunu anlamak olduğunu ve bunu yaparken Frankfurt Okulu'nu birçok yönden inceleyerek gerçekleştirmeye çalıştığını vurgulamaktadır. Bu tezin odağında yer alan araçsal akıl eleştirisi konusu göz önünde bulundurulduğunda adı geçen çalışmanın üç bölümüne -Frankfurt Okulu'nun Aydınlanma, pozitivism ve modernlik eleştirisi- özellikle odaklanıldı.

Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü tarihiyle ilgili yazılmış eserler içerisinde en ayrıntılı olan ise Martin Jay'in *Diyalektik İmgelem* adlı çalışmasıdır. Jay

bu çalışmada, Frankfurt Okulu'nun biyografik ve kurumsal nitelikteki tarihini ayrıntılı bir şekilde vermektedir. Bu çalışmanın en önemli özelliklerinden biri Enstitü'nün kişisel arşivine ait kapsamlı materyallerin incelenerek yazılmasıdır. Bu durumu mümkün kılan Jay'ın Okul üyeleriyle olan doğrudan iletişimidir. Frankfurt Okulu'nun 1923 ile 1950 yılları arasındaki çalışmalarını ayrıntılı bir şekilde sunan Jay, Okulun otorite, psikanaliz, Nazizm, Aydınlanma, estetik ve kitle kültürü ile ilişkisini ve eleştirisini detaylı bir şekilde ortaya koymaktadır.

Son yıllarda ülkemizde yapılan yüksek lisans ve doktora tezlerinde "araçsal akıl" konusu doğrudan merkeze alınmasa da Aydınlanma, pozitivism ve modernizm eleştirisi bağlamında araçsal akıl konusunu ele alan çalışmalara rastlamak mümkündür. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: Vesile Kübra Ünal'ın *Frankfurt Okulu Düşünürlerinin Aydınlanma Eleştirisi: Horkheimer, Adorno, Marcuse Bağlamında* (Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü-2018), Bahattin Olcay'ın *Frankfurt Okulunun Pozitivism Eleştirisi –Max Horkheimer ve Theodor W. Adorno Bağlamında-* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü-2012), Serdar Taç'ın *Eleştirel Kuram'da Modernite Sorunsalı* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü-2010). Bu çalışmalarda araçsal akıl kavramı ya bir alt başlık olarak ele alınmış ya da pozitivism eleştirisi bağlamında incelenmiştir.

Eleştirel Teori ile ilgili yapılan akademik çalışmalarda sanat, estetik ve kültür endüstrisi konuları önemli bir yer kaplamaktadır. Bunun en büyük nedeni Eleştirel Teori savunucularının bu konularla ilgili yaptıkları özgün çalışmalarıdır. Özellikle Adorno'nun sanat ve kültür endüstrisinin modern toplumla ilişkisi hakkındaki belirlemeleri birçok akademisyenin dikkatini çekmiş ve akademik çalışmaların yapılmasına olanak sunmuştur. Ülkemizde de adı geçen konularla ilgili birtakım çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Yapılan akademik çalışmaların bu tez açısından önemi, Frankfurt Okulu geleneğinin akıl eleştirisi hakkında bilgi vermeleridir. Bu çalışmalara örnek olarak Besim F. Dellaloğlu'nun *Frankfurt Okulu'nun Sanat Anlayışı: Sanat-Toplum Bağlantısı Açısından Bir Araştırma* başlıklı yüksek lisans tezi ilk göze çarpanlardandır. Dellaloğlu bu çalışmada, Frankfurt Okulu'nun sanat ve toplum konuları hakkındaki düşüncelerini açıklarken okulun akıl kavramıyla ilgili

düğünelerini de ortaya koymaya çalığmaktadır. Öznel ve nesnel akla vurgu yapan yazar, akıl eleğtirisinin Enstitü açısından öneminin altını çizmektedir. Diğer bir örnek ise Tamer Yıldırım tarafından hazırlanan *Adorno ve Estetik* adlı çalığmadır. Adorno'nun üç temel eserini malzeme alan bu çalığmada, Adorno düğüncesinde estetik öğelerinin bir değerlendirmesi sunulmaktadır. Ele alınan üç eserden ilki olan *Aydınlanmanın Diyalektiği* bilindiği gibi Adorno ile Horkheimer'in ortak çalığması olup, Aydınlanma felsefesi ve onun akıl anlayıÇı hakkında eleğtrel bilgi veren kaynaktır. Yıldırım, *Aydınlanmanın Diyalektiği* adlı eseri değerlendirirken Aydınlanma düğüncesinin kendisinden bekleneni yerine getirmediğini belirtip, bunun yerine dar, pragmatik bir aklın ortaya çıkmasına neden olduğunu ileri sürmektedir.

Elinizdeki çalığmabu tezleri kabul etmekle beraber özgünlüğünü Ėöyle ortaya koyma çalığmaktadır: Aklın nesnel özelliğini kaybedip araçsallağmasının felsefe alanı için neden büyük bir tehlike olduğunu ortaya koymaya çalığmasıdır. Nesnel ve eleğtrel tarafı zayıflayıp, araçlara indirgenmiğ bir akıl düğüneyi kötürümleğirmektedir. Bu durum, aklın yozlağmasına felsefenin de „ölümüne“ neden olmaktadır. Dünyayı felsefi aklın kaybettiği bir alana çevirmek, yağanı düğünc ve eleğtiriden yoksun bir alete indirgemektir. Bu kaygılar tezin yazılmasının ana kaynağıdır.

1. FRANKFURT TOPLUMSAL ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

Frankfurt Okulu, kuramsal tavrıyla Eleğitel Kuram (Kritische Theorie), kuramsal adıyla Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü (Institut für Sozialforschung),¹ 3 ğubat 1923 tarihinde Almanya’da kurulan bir oluŐumdur. Bu ekol, Almanya’da Frankfurt Üniversitesi’ndeki Sosyal Araştırmalar Enstitüsü ile olan yakın ilişkisi nedeniyle Frankfurt Okulu ismiyle anılır. Okulun çatısı altında üyelerinin geliŐtirmeliŐ oldukları kuramın adı Eleğitel Teori olarak bilinir.

Felsefe tarihinde önemli bir yeri olan bu oluşunun üyeleri farklı disiplinlerden gelen kişilerden oluşmaktadır. Böylelikle, Frankfurt Okul çatısı altında iktisatçı, sosyolog, felsefeci, siyaset bilimci, psikolog, tarihçi, müzikolog, edebiyatçı ve hukukçu bir arada çalıŐmaolanağı bulurlar. Okulun üye profilindeki bu çeşitlilik, okul çatısı altında farklı konular ve alanlarda eserler verilmesine, çalıŐmalrı yapılmasına olanak sağlamaktadır.

Sonradan kullanılan “Frankfurt Okulu” terimi yaygın, ancak dağınık bir biçimde hem bir grup sosyal teorisyeni hem de eleğitel toplum teorisini ifade etmektedir.² Bu terimin içindeki “okul” kavramı iki anlam barındırmaktadır: Öki, eğitim ve öğretim amaçlı var olan kurumsal bir yapıyı, ikincisi ise kendi içinde sistemli bir düÇüne geleneğini ifade etmektedir.³ Frankfurt Okulu, bu iki nitelendirmeyi hak eden çalıŐmalrı ortaya koymaktadır.

Felsefe tarihinde önemli bir gelenek veya ekol olarak bilinen ve etkisi günümüze kadar devam eden çalıŐmalrı yapan Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü’nü doğru anlayabilmek için tarihsel gelişim sürecini gözden geçirmek gerekir. Esas konumuz olan Frankfurt Okulu’nun “Araşsal Aklın Eleğitisinin” daha iyi anlaşılması için okulun tarihsel arka planının ortaya konulması önemlidir. Bunu yaparken sadece kronolojik bir bilgi vermeden ziyade, okulun ortaya çıktığı tarihsel koşulları ve dönüŐümlerini incelemek yerinde olacaktır.

¹ Serdar TaŐcı, *Eleğitel Kuram’da Modernite Sorunsalı*, Ğstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (YayınlanmamıŐDoktora Tezi), Ğstanbul, 2010.

² Phil Slater, *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi*, Çev: Ahmet Özden, Kabalcı Yayınevi, Ğstanbul, 1998, s. 9.

³ Besim F. Dellaloğlu, *Frankfurt Okulu’nda Sanat ve Toplum*, Say Yayıncılık, Ğstanbul, 2018, s. 14.

Çalışmanın bu bölümünde, bu perspektif doğrultusunda, öncelikle Frankfurt Okulu'nun doğuşunazemin hazırlayan koşullar incelendi. Bu amaç doğrultusunda, Eleştirel Kuram'ın köklerinin filizlendiği ve felsefe tarihinde “eleştirilme kavramının” ön plana çıktığı 1800 ve sonraki döneme bakmak yerinde olacaktır.⁴ Okulun köklerini bulma çalışmasında odaklanılacak diğer nokta ise 1920'li yılların Avrupasında gerçekleşen siyasal, sosyal, toplumsal gelişmeler ve I. Dünya Savaşı sonrasında oluşmuş koşullardır. Okulun tarihsel arka planı incelendikten sonra okulun dönemsel aşamalarına bakılacaktır. Dönemlere ayırma konusunda yapılan çalışmalar kısaca incelenip, okulun dönemleri ve bu dönemlerde yöneticilik yapmış filozofların yaptığı çalışmaların özgünlüğü ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

1.1 Frankfurt Toplumsal Araştırma Enstitüsü'nün Tarihsel Arka Planı

Frankfurt Toplumsal Araştırma Enstitüsü'nün resmi kuruluş tarihi 3 Şubat 1923 olmakla beraber, tarihsel serüveni daha eskiye dayanır. Tarihsel arka planda ya da tarihsel bağlam olarak adlandırılan bu serüven, olayın gerçekleştiği dönemin koşullarını incelemek, dönemin özgün koşulların farkına varmaktır. Frankfurt Okulu'nun üyeleri için tarihsellik ilkesi yani ele alınan olayı ya da sorunu tarihsel ve toplumsal bağlamından koparmadan, eleştirel yöntemle irdelenmek önemli olduğundan çalışmanın bu bağlamı bu ilke doğrultusunda Enstitü'nün tarihsel arka planını konu etmektedir.

Eleştirel Teori'nin bağlamı, felsefe tarihinde önemli yerleri olan üç filozofun – Immanuel Kant, Friedrich Hegel ve Karl Marx- eleştirilme kavramı üzerine yaptıkları çalışmalara dayanır. Eleştirel Teori savunucuları, Kant'ın eleştirilme felsefesini farklı bağlamlarda inceleyerek kimi yönlerinden yararlanırken kimi yönlerini de şiddetle eleştirirler. Okulun önde gelen temsilcilerinden Horkheimer, ilk çalışmalarında, Kant'ın akıl üzerine yaptığı eleştirileri analiz eder. Onun Kant okuması; bilgi, akıl,

⁴ Frankfurt Okulu üyeleri, okulun kurulduğu ilk yıllarda daha çok Hegel, Kant ve Marx'ın “eleştirilme ve akıl kavramı” üzerine geliştirdikleri tezleri inceleyerek kendi teorilerini oluşturmaktadırlar. Sonraki dönemlerde ise okul üyeleri, Nietzsche, Lukacs ve Weber'in “eleştirilme kavramı” ve “araçsal rasyonellik” terimlerine daha çok odaklanırlar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Seyla Benhabib “Modernlik ve Eleştirel Kuramın Çıkmazları” *Frankfurt Okulu* (içinde), Çev: Salih Akkanat, Editör: H. Emre Bağçe, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010, s. 83-110.; Thomas McCarthy, “Eleştirel Kuram ve Felsefe ile İlişkisi Üstüne” *Frankfurt Okulu* (içinde), Çev: Demet Songurtekin, Editör: H. Emre Bağçe, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010, s. 55-82.

bireysellik ve bütünsellik kavramlarıyla ilgili yeni tutumlar geliştirmesine katkı sunmaktadır.⁵

Eleştirel Teori düşüncesinin diğer kaynağı, Hegel ve Marx'ın diyalektik metot üzerine geliştirdikleri düşünelerdir. Enstitü'nün teorik kaynağı ile ilgili Martin Jay'in vurguları ilgi çekicidir: "Eleştirel Teori'nin köklerinin gerçek kaynağının izini sürmek belki de, on dokuzuncu yüzyılın Alman entelektüel tarihindeki en olağanüstü on yıl olan 1840'ların entelektüel mayasının genişbir analizini gerektirecektir."⁶ Bu yıllarda, birçok düşünür Hegel'in geliştirdiği diyalektik düşünel sistemini ve idealist terminolojik dili yorumlama çabasına girmektedir. Sol Hegelci olarak adlandırılan bu düşünürlerin en yetkini Marx'tır. Materyalist düşüncesinin önemli ismi olan Marx, yaptığı çalışmalarla diyalektik ve buna bağlı olarak eleştirik kavramını gelişirmiştir. Frankfurt Okulu'nun ilk temsilcileri, adı geçen iki düşünürün "diyalektik düşünel yöntemi" ve "eleştiri" kavramı üzerine yaptığı çalışmaları, eleştirel bir bakışla yeniden değerlendirme teşebbüsüne girdiler ve bu girişimler Frankfurt Okulu düşüncesinin oluşumuna katkı sunmaktadır.

Frankfurt Okulu'nun teorik altyapısını, Marksist kuram ve kategorilerle ilgili olarak 1920'lerin başından beri yapılmakta olan tartışmalar oluşurmaktadır.⁷ Marksizm'i felsefi-teorik bir bağlamda yeniden tartışmaya neden olan duruma baktığımızda ise I. Dünya Savaşından sonra Avrupa'da gerçekte gelişmelerin etkili olduğu görülür.

20. yüzyılın başındayaçanan gelişmeler, özellikle 1914-1918 yılları arasında gerçekte I. Dünya Savaşı ve 1930'lu yıllardan sonra Avrupa'da yükselen faşizmin sonucu olarak gerçekte II. Dünya Savaşı dünya ölçeğinde toplumlar üzerinde

⁵ Peter M.R. Stirk, *Critical Theory, Politics and Society: An Introduction*, Continuum, London, 2005, s. 32-33.

⁶ Martin Jay, *Diyalektik İmgelem-Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950)*, Çev: Sevgi Doğan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014, s. 93.

⁷ Douglas Kellner, *Eleştirel Teori, Marksizm ve Modernite* adlı çalışmasının birinci bölümünde, birçok sol entelektüelin 1918 yılından sonra gerçekte başarsız Alman Devrimi'nin sonuçlarını tartışıklarını ve bu tartışmalar yoğun bir şekilde Marksist Teorinin yeniden gündeme gelmesine neden olduğunu belirtir. Bu sol entelektüeller arasında bazıları sonradan Frankfurt Okulu'nun aktif üyesi olacaklardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Douglas Kellner, *Critical Theory, Marxism and Modernity*, Polity Press, Cambridge, 1989, s. 3-2.

ciddi etkiler yarattı. Hannah Arendt'in vurguladığı gibi, 20. yüzyıl savaş ve devrimlerin, dolayısıyla Ğmdilerde bu iki olgunun ortak paydası olduğuna inanılan Ğiddet'in yüzyılı oldu. Bu savaşve Ğiddetortamı, birçok toplumun ve devletin sosyo-ekonomik, politik ve kültürel yapısında önemli değişkiler yarattı.⁸ Bu değişkiler, Avrupa'da yağayan entelektüellerin ve aydınların kendi teorik alt yapılarını gözden geçirmelerini ve yeni durumu açıklayabilen fikirler geliştirme çabalarına girmelerini tetikledi.

I. Dünya Savaşından sonra Alman Devrimi'nin (1918-1921) bağarısızlığı, Rus Devrimi'nin (1917) bağarısız ve katı Alman üniversitelerin kısıtlayıcı tutumu Frankfurt Okulu olarak adlandırılan Sosyal Araştırma Enstitüsü'nün kurulmasına zemin hazırladı. Entelektüellerin üzerinde etkisi olan ve okulun kurumsallaşmasına zemin hazırlayan faktörler genel hatlarıyla ağağıdaki şekilde incelenebilir.

Almanya, I. Dünya Savaşından büyük yıkımlar ve zararlar almıştı. Ülkede yağayanlar, bu olumsuz tabloya protesto etmek için 1918 yılında gösteriler ve ayaklanmalar bağattılar. Ancak Alman Devrimi'nin bağarısız olması, Almanya'da yağayan Marksist düşünürler üzerinde farklı etkiler yarattı. Marksizm üzerine kafa yoran birçok insan, yaçanan gelişmeler sonucunda Marx'ın felsefesini ve Marksist teori-terimlerinin yapısını yeniden inceleyerek; bu kuramı çok sıkı bir şekilde yeniden değerlendirme çalışmasına girdiler. Jay, Frankfurt Okulu'nun ayrıntılı tarihini değerlendirdiği *Diyalektik İmgelem* adlı yapıtında bu durumu "Marksist teorinin temellerinin ayrıntılı bir biçimde yeniden gözden geçirilmesi" ve böylesi bir girişim "Marx'ın felsefi geçmişini yeterince aydınlatılmamış alanlarına geri dönülmesi sürecini"⁹ bağlattığını ileri sürer.

Frankfurt Okulu'nun oluşmasınazemin hazırlayan diğer önemli bir tarihsel gelişme ise, Rusya'da 1917 yılında gerçekteşen Ekim Devrimi'dir. Rusya'da gerçekteşen Bolşevik Devrimi, gerçekteştiği coğrafya ve zaman dilimi Alman sol eğilimli aydınlarda farklı yaklaşımların ve ayrımlaşmaların oluşumuna neden olmuştur Sovyet Rusya'da uygulanmakta olan sosyalist devrimin pratiklerini

⁸ Hannah Arendt, *şiddet Üzerine*, Çev: Bülent Peker, Ğetişim Yayınları, Ğstanbul, 2016, s. 9.

⁹ Jay, *Diyalektik İmgelem-Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950)*, s. 40.

inceleyen Alman Marksist teorisyenler, yağan olumsuzluklar karşısında Marksist teorinin köküne inerek, karanlıkta kalmıyönlerini açığa çıkarma faaliyetine girerler. Bu sorgulama ve tartışmalar Frankfurt Okulu'nun oluşumuna zemin hazırlamıştır.

Yukarıda genel hatlarıyla ele aldığımız iki gelişme, bağımsız Alman Devrimi ve sonrasında ortaya çıkan ılımlı sosyalist Weimar Cumhuriyeti uygulamaları ile Rusya'da yağan 1917 Ekim Devrimi, Avrupa Marksizmi'nin önemli temsilcileri olan Alman sol kanat entelektüelleri için farklı seçenekler sunar. Bu seçenekler:

1) Yeni kurulan Weimar Cumhuriyeti'ni ve taraftarlarını desteklemek, böylelikle Ekim Devrimi'ni küçümsemek.

2) Sovyet (Ekim) Devrimini benimseyip, yeni kurulan Alman Komünist Partisi'ne katılmak. Bu tutum, Weimar Cumhuriyeti destekçileri olan burjuvazi ile girilen uzlaşmayı sekteye uğratmak demektir.

3) I. Dünya Savaşı'nın ve sonuçlarının sebep olduğu Marksist düşünenden ve hipotezlerden radikal bir şekilde kopmak.¹⁰

Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nün kuruluş dönemi ve tarihsel gelişimi incelendiğinde, birinci ve ikinci seçeneği tercih etmedikleri görülür. Üçüncü seçenek olan Marksist tezlerden ve düşünelerden kopma ise farklı bir tutumun gelişimini hazırlamaktadır. Bu tutum; Marx'ın teorisinden ve varsayımlarından kopmaktan ziyade, oluşan yeni şartlar bağlamında Marksist kuram ve kavramları eleştirel bir bakışla yeniden ele alıp geliştirmeye tutumdur.

Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün oluşmasına zemin hazırlayan son etken, dönemin önemli entelektüellerinin, Horkheimer, Friedrich Pollock, Felix Weil gibi isimler, çalışmalarını özgün ve kararlı bir şekilde yürütebilecekleri bir alan arayışlarındaki çabalarıdır. Böyle bir arayıştan ihtiyaç duyduklarına bakıldığında ise ilk göze çarpan, kuralcı ve belli konularda çalışmayı benimsemiş Alman üniversitelerinin bu çalışmalara sıcak bakmamasıdır. Bunun yanında, birçok disiplini bir arada kullanan okul kurucularının hali hazırda üniversite sisteminde daralmaya ve tek alanla sınırlanmayla karşı karşıya kalabilme tehlikesidir. Bu tehlike, okul

¹⁰ A. g. e., s. 39.

kurucu kişilerin fikirlerini bağımsız bir şekilde söyleyebilecekleri, özgün ve yenilikçi çalışmalarını sürdürebilecekleri bağımsız bir enstitü kurulmasını hızlandırmaktadır.¹¹

Kısacası I. Dünya Savağından sonra Almanya’da yaşanan gelişmeler, Sovyet Rusya’da öngörülmeven sosyalist devrim ve okulun kurucu üyelerinin çalışmalarını bağımsız bir çatı altında gerçekleştirme arayışlar okulun kurulmasına öncülük etmiştir. Dönemin aydın ve entelektüelleri, bu amaç doğrultusunda bir araya gelerek toplantılar yapma ve çözümler bulma çalışmalarına girişmişler.¹² Marksist Teori’nin bir yandan geçmişteki yanlıklarını açıklamak, öte yandan da gelecek için bir eylem çizgisi belirleyebilmek umuduyla, temelindeki düşünsel dayanakları yeniden ele alınıp incelenmesi amacıyla farklı disiplinlerle uğraşan aydın ve entelektüel bireyler, bir araya gelerek toplantılar ve konferanslar düzenlemiştir. Yapılan toplantı ve çalışmalar, etkisi günümüze kadar devam edecek Frankfurt Okulu’nun doğuşunu hazırlamıştır.

Okulun oluşununun pratik anlamdaki ilk adımı 1922 yılında düzenlenen “I. Marksist Çalışma Haftası” olmuştur. Bu çalışmanın gerçekleşmesine ön ayak olan kişilerin zengin bir tahıl tüccarının oğlu olan Felix Weil’dır. Yapılan etkinlikte Weil’in yanı sıra dönemin önemli teorisyenleri bulunmaktaydı. Katılımcılar arasında George Lukacs, Karl Korsch, Karl August Wittfogel, Friedrich Pollock ve Richard Sorge gibi Marksist teori üzerine kafa yormuş kişiler vardı.¹³ Yapılan toplantılar, tartışmalar ve ortaya atılan fikirler daimi bir enstitünün oluşumuna zemin hazırlamıştır.

1.2 Frankfurt Okulu’nun Dönemleri

Anlama ve anlamlandırma çabasında olan insan aklı, genel anlamda bu çabayı ele aldığı konuyu sınıflandırma, kategorize etme ve dönemlere ayırma işlemleriyle bağlar. Ele alınan konunun tarihsel serüveninin uzunluğu, birleşmelerinin çeşitliliği ve etki sahasının genişliği artıkça bu iş hem zorlaşır hem de zorunlu hale gelir.

¹¹ A. g. e., s. 45.

¹² Kellner, *Critical Theory, Marxism And Modernity*, s. 9-10.

¹³ Besim F. Dellaloğlu, “Bir Giriş Adorno Yüz Yağında”, *Cogito*, sayı 36, Yaz 2003, s. 15.

Frankfurt Okulu'nun etki sahasının genişliği, çalışma alanlarının farklılığı ve tarihsel serüveninin uzunluğu göz önünde bulundurulduğunda, Enstitü'nün dönemlerini ve dönüşlerini yani öyküsünü ve geçirdiği evreleri genel hatlarıyla tahlil etmek yerinde olacaktır.

Böyle bir girişimde dikkat edilmesi gereken en önemli nokta Frankfurt Okulu'nun bir "durum" olmaktan çok, bir "süreç" olduğu gerçeğini bilmek ve bu saik bağlamında hareket etmektir. Diğer bir deyişle Enstitü'yü canlı bir organizma gibi ele almak yerinde olacaktır. Çünkü Frankfurt Okulu zaman içinde farklılaşa, genişleyen ve öncelikleri değişen bir ekol olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nün tarihine, dönemlerine ve üyelerine yönelik yapılan sınıflandırma çalışmalarında, standart bir liste olmadığı görülür. Bu durumun bazı temel nedenleri şöyle sıralanabilir: Okulun üye teorisyen profilindeki çeşitilik ve değişkenlik; Enstitü'nün disiplinler arası çalışma yöntemini benimsemesi; okul çatısı altında yapılan çalışmaların çeşitiliği ve zenginliği; Eleştrel Teori savunucularının sürgüne maruz kalmaları ve bu durumun teorinin temel yönelimine etkisi.

Yukarıda belirtilen nedenlere rağmen, okulun tarihsel gelişimini, dönemlerini ve bu dönemlerde öne çıkan düşünürleri sınıflandıran çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmaların bazıları ağıdaki gibidir.

Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nün oluşumunu, Eleştrel Kuram'ın doruğunu ve en son olarak okulun çöküşünü detaylı olarak ele alan İngiliz Marksist sosyolog Tom Bottomore, *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi* adlı eserinde Enstitü tarihini dört ayrı döneme ayırır. Bu dönemler:

1. Marksizm'in baskın olduğu yıllar (1923-1933 Dönemi)
2. Yeni-Hegelci düşünelerin öne çıktığı yıllar (1933-1950 Sürgün Dönemi)
3. Herbert Marcuse'nin bilinirliğinin artışı ve siyasal/düşünsel alanda en etkili yılları (1950-1970 Dönemi)

4. Marksçılıktan kopuş ve okulun etkisinin azalması: Jürgen Habermas dönemi (1970'lerden günümüze kadar olan evre).¹⁴

Frankfurt Okulu'nun biyografik ya da kurumsal nitelikteki tarihini kapsamlı olarak¹⁵ *Diyalektik İmgelem: Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950)* adlı eserinde ele alan Jay, Eleştirel Teori'nin tarihsel akışını aşağıdaki gibi ele alır:

1. 1920-1933 Almanya Dönemi:
 - a) Frankfurt Okulu'nun Kurulu yılları (1920-1922) ve Kurt Albert Gerlach Dönemi
 - b) Carl Gürenberg-Friedrich Pollock Dönemi (1923-1930)
 - c) Max Horkheimer Dönemi (1930-1933)
2. Amerika Dönemi (1933-1950)
3. Yeniden Almanya Dönemi (1950'den Sonrası)¹⁶

Marksizm'e bağlı eleştirmen kimliğiyle bilinen Hans Heinz Holz, Frankfurt Okulu üyelerinin salt teorik çalışmalara yönelip dünyayı, yaşamı değiştirme anlamında herhangi bir adım atmadıklarını ileri sürerek eleştirir. Okulla ilgili yaptığı çalışmada bu iddianın altını çizen Holz, *Kavramın Çözülmesi: Eleştirel Teori'nin Mantıksal-Ontolojik Sonuçları* adlı çalışmasında Frankfurt Okulu'nu dönemler olarak değil de kuşaklar bağlamında ele alır. Bu kuşakları şu şekilde sıralar:

1. Birinci Grup: 1933'ten önce ve mültecilik sırasında Enstitü'ye dâhil olan kuşak (Horkheimer, Adorno ve Marcuse'nin aktif olduğu dönem).
2. İkinci Grup: Horkheimer ve Adorno'nun ilk dönem öğretim faaliyetinin harekete geçirdiği kuşak (Habermas ve Schmidt aktif olduğu dönem).
3. Üçüncü Grup: 60'lı yılların öğrenci hareketine az ya da çok katılmış kuşak (Krahl, Negt, Backhaus, Reichelt, Bahr, ve Gersen oluşan dönem).¹⁷

¹⁴ Tom Bottomore, *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi*, Çev: Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, İstanbul, 2016, s. 12-13.

¹⁵ Slater, *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi*, s. 10.

¹⁶ Jay, *Diyalektik İmgelem-Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950)*, s. 39-90.

¹⁷ Hans Heinz Holz, *Frankfurt Okulu Eleştirisi*, Çev: Olcay Geridönmez, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2014, s. 118.

Okulun oluşum yıllarındaki Marksist yönelimin altını çizen ve okul üyelerinin tarihsel materyalizm kavrama sunduğu katkıları ele alan Phil Slater, *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi* adlı eserinde okulun tarihini dört ana dönemde ele almaktadır. Bu dönemler şöyle sıralanmaktadır:

1. Enstitü'nün Oluşum Yılları (1922-1930)
2. Marksist Yönelimin Başlangıcı Olduğu Yıllar (1930-1940)
3. Deneysel Araştırmaların Esas Olduğu Yıllar (1940-1960)
4. Marksist Teoriden Uzaklaşma Yılları (1970 ve sonrası)¹⁸

Enstitü'nün dönemleriyle ilgili farklı araştırmacıların yaptığı çalışmaları uzatmak mümkündür. Okulun tarihsel gelişimiyle ilgili yapılan bu temel çalışmalardan da anlaşılacağı üzere, herkesin kabul ettiği standart/sabit bir dönemsel ayırımın olmadığı görülmektedir. Buna rağmen, Frankfurt Okulu'nun tarihini anlatma ve dönemlere ayırarak anlaşılmasını kolaylaştırma çabalarını motive eden önemli bir noktanın olduğunu da belirtmek gerekir. Bu nokta; Okul üyelerinin çalışmalarında belli bir tutarlılık ve bağlam mantığının olmasıdır. Jay, bu motivasyonu şöyle ifade eder:

(...) Bununla birlikte kararımı verdiğim ve kendimi Enstitü'nün çalışmasına kattığım zaman, Çınu keçettim: Özel disiplinlerde eksik olduğum uzmanlığı, en kapsayıcı yaklaşımla telafi ediyorum. Çünkü Çınu anladım ki, Frankfurt Okulu'nun kendisinde, farklı alanlardaki hemen hemen bütün çalışmalarını etkileyen özel bir tutarlılık vardı. (...) Enstitü'nün gelişiminin genel taslağı, bu yüzden, bazı sorunlara dair yüzeyselliği zorunlu kılınmamasına rağmen, savunulabilir bir çalışmayı ortaya koymuştur.¹⁹

Bu tezde düğün tarihinde önemli bir ekol olarak karşımıza çıkan Frankfurt Okulu'nu dönemselleştirme konusu ele alınırken, Avrupa'da yükselen faşizm temel nokta olarak alınmaktadır. Diğer bir ifadeyle, okulun öyküsünü, geçirdiği evreleri ve öncüllerini ele alırken yükselen faşist yönetimlerin büyük etkisi olduğu görülmektedir. Bu etken göz önünde bulundurularak Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün tarihsel gelişimi ve değişimi dört ana dönemde ele alınmaktadır.

¹⁸ Slater, *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi*, s. 15-31.

¹⁹ Jay, *Diyalektik İmgelem-Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950)*, s. 34.

1.2.1 Okulun Kuruluşu ile Faaliyetinin Avrupa’da Pratik Anlamda İlk Hissedildiği Dönem (1923-1933)

Üç farklı düşünürün yöneticilik yaptığı bu dönem, okulun 1923 yılında Frankfurt Üniversitesi bünyesinde resmen kurulmasıyla başlayıp 1933 yılında Almanya’da Nazilerin iktidara gelmesiyle sonuçlanan dönemdir. Bu dönemde, Enstitü üyelerin Marksist Teori’ye yönelik ilgisi Marx’ın kavramları üzerine özgün çalışmalar yapılmasını sağlamıştır. Güncel politikaya mesafe koyan okul yöneticileri, önemli teorik çalışmalar yapılmasını teşvik etmekteydiler. Horkheimer’in yönetici olmasıyla Eleştirel Teori adını verdikleri sosyal teorinin kavramsal çerçevesi netleşmekte ve bu netleşme okulun bundan sonra izleyeceği metodolojik programın sonraki dönemlere aktarılmasına olanak sunmaktadır.

a) Gerlach Dönemi

Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü, 3 Şubat 1923 tarihinde Frankfurt Üniversitesi bünyesinde Eğitim Bakanlığı ile Toplumsal Araştırmalar Derneği (Gesellschaft für Sozialforschung) arasındaki bir anlaşma temelinde resmen kuruldu.²⁰ Bu okulun kurucu mimarları Felix Weil, Friedrich Pollock ve Max Horkheimer’dir.

Okulun resmi kuruluş aşamasında büyük katkıları olan Weil’a kısaca değinmek faydalı olacaktır. Zengin bir iş adamının oğlu olan Weil, Sosyal Araştırmalar Enstitüsü’nün eğitim vereceği binaların kurulması, bu kurumda çalışan personelin giderlerinin karşılanması için önemli finansal destek sağlamıştır. Bu maddi desteğin yanında, okulun bağımsız ve kalıcı bir kurum olarak devam etmesinde önemli katkılar sunmuştur²¹

Weil ve arkadaşları kurulan Enstitüde müdürlük görevi alamamaktaydı. Eğitim Bakanlığı ile yapılan anlaşma ile Enstitü’nün müdürlüğünü üstlenecek kişinin; profesör unvanı sahip üniversite çalışması olması gerekmektedir. Weil ve ekibi bu unvana sahip değillerdi.²² Okulun kurulma aşamasındaki teorik katkı ve maddi

²⁰ Paul-Laurent Assoun, *Frankfurt Okulu*, Çev: Iğk Ergüden, Dost Kitapevi Yayınları, Ankara, 2014, s. 10.

²¹ Kellner, *Critical Theory, Marxism And Modernity*, s. 13.

²² Jay, *Diyalektik İnceleme-Frankfurt Okulu’nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950)*, s. 47

desteğinden dolayı Weil, herkesin kabul edebileceği bir müdür bulma gücüne sahipti. Bu aday, ekonomi profesörü Marksist eğilimli Kurt Albert Gerlach'tır.

Okulun ilk yöneticisi olan Gerlach, düşüncelerine ve okulun kuruluş felsefesine paralel olarak Marksist çalışmalara öncelik vermekteydi. Kısa süre yöneticilik görevi yapması ve okulun kurucu mimarlarının (Weil, Horkheimer ve Pollock) kurum üzerindeki denetimlerinden dolayı özgün çalışmalar sergileyemedi. Enstitü çatısı altında anarşizm, sosyalizm ve Marksizm ile ilgili dersler vermeyi planlayan Gerlach, genç yaşta-yaşamını yitirdiğinde 36 yaşındaydı- ölümüyle bu planlarını gerçekleştiremedi. Kendisinden geriye kalan sekiz bin ciltlik kitap, Weil sayesinde okul kütüphanesine kazandırıldı.

b) Grünberg Dönemi ve Enstitü'nün 1920'lerdeki Çalışmaları

Frankfurt Okulu'nu oluşturacak Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nün ikinci yöneticisi Avusturyalı, hukuk ve siyaset bilimi profesörü Carl Grünberg, okulun açılışında yaptığı konuşmayla yöneticilik döneminde okulun nasıl bir politika izleyeceğinin ipuçlarını verir. Açılış konuşmasında, Marksist Teori'nin kişisel ya da politik bir tercih olmaktan öte, Enstitü'nün kurumsal bir politikası olduğunu ileri sürmekteydi.²³ Bu vurgu, okulun 1920'lerdeki çalışmalarında aktif olan üyelerin Marksizm'e yönelik sempatisinin bir göstergesidir. Aynı zamanda Grünberg'in açılış konuşmasında ileri sürdüğü sava göre, Marksist anlayış bir toplum bilim olarak ele alınmalı ve bu bilim soyut durumlardan ziyade gelişim ve değişim süreci içerisindeki somut dünyanın konularını inceleme anlayışına sahip olmalıdır.²⁴

Slater'in okulun bu dönemki uygulamaları ile ilgili analizlerine bakıldığında, Enstitü'nün yöntemi Marksist yöntem olmakla beraber, okul bu yöntemi bir parti programı gibi kullanmaktan ziyade bilimsel bir yöntem olarak ele aldığı anlaşılmaktadır.²⁵ Bu durum, Enstitü çalışmalarının her türlü gündelik politikaya mesafeli durmasına neden olmaktaydı. Bu mesafeli tutum, okulun bazı üyeleri hariç, sadece bu yıllarda değil sonraki yıllarda da sürdürülen bir tutumdur. Ancak pratik

²³ Slater, *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi*, s. 17.

²⁴ Bottomore, *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi*, s. 13.

²⁵ Slater, *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi*, s. 18-19.

siyasete olan bu mesafeli tutum, kimi zaman da eleştiriler almaktaydı. Göran Therborn'a göre, Eleştirel Kuram'ın siyaset anlayışındaki bu durumu bir paradoks yaratmaktadır. Bir yandan, Eleştirel Kuram kendini siyasal pratiklerin bir parçası olarak görürken; diğer taraftan demirleyeceği hiçbir özel siyasal dayanak bulamamakta ve siyasal bir eylem çizgisi ortaya koyamamaktadır.²⁶ Her ne kadar, okulun pratik çalışmalarını tartışılan ve eleştirilen bir nokta olsa da teorik çalışmalarının zenginliği ve yoğunluğu hep takdir edilen bir yöndür.

Grünberg'in altı yıllık yöneticiliği döneminde önemli teorik çalışmaların yapıldığı ve bu çalışmaların gelecekte okulun teorik altyapısının çeşitlenmesi ve farklılaşmasında etkili olduğu görülmektedir. Dönemin önemli teorisyenleri Henryk Grossmann, Friedrich Pollock ve Karl August Wittfogel tarafından gerçekleştirilen teorik yayınlar; kapitalizm, uygulamalı ekonomik modeller, toplumsal-ekonomik ilişkiler gibi konuları kapsamaktadır.

Grossmann, *Kapitalist Sistemde Birikim ve Çöküş Yasası* adlı yapıtında "ekonomi politişin Marksist eleştirisini sorunsuz kabul edilemeyeceğini"²⁷ ileri sürmektedir. Okulun ikinci yöneticisi, Grünberg, döneminde gerçekleştirilen diğer önemli çalışma, Pollock tarafından kaleme alınan *Sovyetler Birliği'nde 1917-1927 Ekonomik Planlama Deneyimleri* adlı çalışmadır. Yukarıda farklı bağlklar altında vurgulandığı gibi, Eleştirel Teori, Marksizm'i felsefi ve teorik bağlamda ele almaktadır. Pollock tarafından gerçekleştirilen bu çalışma ise somut tarihsel deneyim bağlamında, Marksist teorinin pratikteki uygulama örneğini incelemektedir. Diğer ana çalışma, Enstitü'nün önemli akademisyenlerinden Wittfogel'in eseri olan *Çin Ekonomisi ve Toplumu* adlı çalışmadır. Wittfogel adı geçen eserinde "Asya tipi üretim tarzını"²⁸ incelemektedir.

Son olarak, Grünberg döneminin dikkat çeken özelliği *Grünberg Arşivi* konusudur. Onun döneminde Enstitü'nün çalışmalarında önemli bir rol oynayan bu *Arşiv*, aslında ilk olarak 1910'da çıkan bir yayın organıdır. Okulun ikinci müdürünün

²⁶ Göran Therborn, "Frankfurt Okulu", *Frankfurt Okulu*, Çev: H. Emre Bağce, Editör H. E. Bağce, Doğu Batı Yayınları, 2010, Ankara, s. 19-54.

²⁷ Slater, *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi*, s. 22.

²⁸ Bottomore, *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi*, s. 13.

Frankfurt Toplumsal Enstitüsü'nün başına geçmesinden önce yayın hayatına başlayan bu dergi - Jay'ın aktarımlarına göre, Enstitü üyelerinin fikirlerini yansıtan makaleler yayımlandığı gibi Enstitü dışı farklı düşünce kişilerin yazılarının da yayımlandığı bu *Arşiv* yirmi yıllık yayın serüveninde on beş cilt sayı olarak basılmıştır.²⁹ okulun teorik ve ampirik çalışmalarının yayın kaynağıdır.

c) Max Horkheimer'in Sürgün Öncesi Dönemi (1930-1933) ve Okula Getirdiği Yenilikler

Horkheimer'in Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'ndeki yöneticilik dönemi uzun sürmüştü ve bu uzun dönemde, Horkheimer, üç farklı sürece tanıklık etmiştir. Grünberg'in okul yöneticiliğini sağlık sorunları dolayısıyla bırakmasıyla, Frankfurt Okulu'nda Horkheimer döneminin ilk aşaması başlamıştır. 1930-1933 yıllarını kapsayan bu dönem, sürgün öncesi dönem olarak adlandırılmaktadır. İkinci dönem ise Almanya'da Nazilerin yönetime geçmeleri ve bunun sonucunda artan baskılardan dolayı okul üyelerinin göç ettikleri dönemdir. Bu dönem, 1933 ile 1950 yıllarını kapsamaktadır. Son olarak, üçüncü dönem (1950-1958), Horkheimer ve okulun bazı üyelerinin tekrar ana vatanlarına -Almanya- dönmeleriyle başlayıp, Adorno'nun Enstitü'nün yönetimine geçmesine kadar olan süreçtir. Bu çalışmada ikinci ve üçüncü dönemlerin ayrıntılı analizi sonraki bölümde ele alınacaktır. Burada odaklanan konu, Horkheimer'in okul yöneticisi olmasıyla başlayan sürgün öncesi dönemin temel özellikleri ve farklılıklarıdır.

Birçok araştırmacı, Horkheimer'la beraber Frankfurt Okulu'nun yeni bir döneme girdiğini ileri sürmektedir. Yeni yönetici, okulun ana felsefesini oluşturan Eleştirel Teori'nin vücut bulması ve sonraki dönemlere aktarılmasında en çok katkısı olan okul üyesi olarak görülür. Horkheimer'in özellikle 1930 ile 1941 yılları arasında farklı konularda yaptığı ve Eleştirel Kuram'ın çekirdek metinlerini oluşturan çalışmaları Eleştirel Teori'nin yönelimini, inceleme sahasını, ilgi odağını, düşünce dünyasındaki gelişimini ve önemli bir teori statüsü kazanmasını sağlar.³⁰ Düşünce

²⁹ Jay, *Diyalektik İmgelem-Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950)*, s. 71.

³⁰ Bu çalışmalarından bazıları şunlardır: *Geleneksel ve Eleştirel Kuram, Metafizik En Son Saldırı, Bilim ve Bunalım Üzerine Notlar, Hakikat Sorunu Üzerine, Felsefenin Toplumsal İşlevi*. Ayrıntılı bilgi için bkz. Max Horkheimer, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, Çev: Mustafa Tüzel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

tarihinde uzun bir dönem varlık gösteren ve günümüzde hala birçok araştırmaya konu olan bu okulun temeli, Horkheimer'in 1930'da Enstitü yöneticiliğine atanmasıyla atılmıştır. İngiliz Marksist sosyolog Bottomore, *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi* adlı eserinde okulun oluşumunu incelerken referans aldığı nokta, Horkheimer'in yöneticiliğe bağlamatarihidir.

Frankfurt Okulu'nun tarihi incelendiğinde göze çarpan önemli özelliklerden biri okulun yeni yöneticisinin açılışkonuşmasında vurguladıklarıdır. Bunun nedeni okulun bundan sonra izleyeceği metodolojik program ile okulun bağlamı hakkında önemli bilgiler vermesidir. Bu bağlamda, Horkheimer'in "Sosyal Felsefenin Mevcut Durumu ve Toplumsal Araştırma Enstitüsü'nün Görevi" başlıklı çalışmasını değerlendiren Fred Rush, yeni yöneticinin konuya yaklaşımı ile önceki kuşağın yaklaşım arasındaki farkın hemen anlaşılacağını ileri sürer. Açılışkonuşmasında vurgulanan önemli kavramlardan biri olan "toplum felsefesi" kavramı Eleştirel Teori'nin bu dönemden başlayarak her türlü toplumsal meseleyi sorunsallaştıracağını ve toplum ile birey arasındaki ilişkinin doğru analizi için çaba sarf edeceğinin göstergesidir.³¹

Horkheimer'in yönetici olmasıyla Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'ne getirdiği diğer bir yenilik disiplinler arası yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre her alan ya da disiplin bir konuyu tek başına ve birbirinden kopuk bir şekilde ele almayacaktır. Farklı disiplinlerin katılımı ve işbirliği içerisinde konular irdelenecektir. Bu işbirliği, alanları birbirinden uzaklaştırıp yabancılaştırmayı engellediği gibi sorunların etraflıca tartışılmasına katkı sunup ve çözümünde her alanın rol almasını sağlayacaktır.

Disiplinler arası yaklaşımın ya da farklı bir ifadeyle disiplinler üstü yaklaşımın benimsenmesi aynı zamanda bu dönemin başka bir özelliğinin de habercisidir: Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nü oluşturacak üyelerin farklı disiplinlerden gelen kişilerden oluşmasıdır. Böylelikle, okul çatısı altında iktisatçı, sosyolog, felsefeci, siyaset bilimcisi, psikolog, tarihçi, müzikolog, edebiyatçı ve hukukçu bir arada

³¹ Fred Rush, "Conceptual Foundations of Early Critical Theory", *The Cambridge Companion to Critical Theory*, Edited Fred Rush, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, s. 6-40.

çalışma imkanı bulmaktadır. Eleştirel Kuram savunucularının ilgi alanlarına bakıldığında bu gerçek daha net görölmektedir. Örneğin Horkheimer, felsefe ve sosyoloji; Adorno, müzik, sinema, felsefe ve estetik; Pollock, ekonomi ve siyaset; Erich Fromm, psikoloji, toplum felsefesi ve sosyolojisi; Marcuse, felsefe ve siyaset; Franz Neumann, hukuk ve siyaset; Walter Benjamin, edebiyat ve tarih alanlarıyla ilgili oldukları görölmektedir.³²

Diğer bir değişlik, Enstitü'nün yayın organı olan *Grünberg Arşivi* yayınına son verilip *Toplumsal Araştırmalar Dergisi*'nin yayınlanmasıdır. Yeni dergide çıkan yazılar, Alman biliminin karakteristiği olan kalın kitap formatına benzemiyordu. Bu dergide, uzun olmayan makale tarzı yazılar yayınlanmaktaydı. *Toplumsal Araştırmalar Dergisi*'nde yayınlanacak makaleler, Enstitü'nün farklı üyeleri tarafından okunup analiz edildikten sonra yayınlanmaktaydı. Böylelikle, yayınlanan her makale artık bireysel bir çalışmada ziyade kolektif bir çalışma olmuştu.³³ Horkheimer'in yönetici olmasıyla benimsenen kolektif ürün oluştırma yöntemi, *Grünberg Arşivi*'nin yayın politikasında uygulanmayan bir yöntemdir.

Enstitü'nün yeni yöneticisi hem açılış konusundaki "toplum felsefesi/toplumsal felsefe" vurgusu hem de bu dönemki çalışmaları, Eleştirel Kuram'ın yeni bir ekseninde ilerleyeceğinin göstergesidir. Bu eksen, toplumsal meseleleri felsefi bir bakışa irdelenmesidir. Toplum Felsefesinin ve Eleştirel Toplum Kuram'ın, Frankfurt Okulu'nun felsefi terminolojisindeki öneminin ayrıntısına girilmeyecektir. Ancak Horkheimer'in yönetici olmasıyla "Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü"nü yeniden düzenlenmesinden doğmuşbir „toplumsal felsefe“ okulu söz konusudur³⁴ gerçeği göz önünde bulundurulmalıdır.

³² Okulun bazı üyelerinin alanlarıyla ilgili yapılan bu analiz farklı kaynaklara dayanmaktadır: Dellaloğlu, *Frankfurt Okulu'nda Sanat ve Toplum*, s. 16-18; Kurtul Gülenç, *Frankfurt Okulu Eleştiri, Toplum ve Bilim*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 43-44; Assoun, *Frankfurt Okulu*, s. 16-27.

³³ Frankfurt Okulu'nun disiplinler arası metodoloji anlayış, üyelerin kolektif ürün vermelerine zemin hazırlamaktadır. Yayınlanan makale ve kitaplar, okul üyelerinin ortak eleçirisi/analizi sonucunda yayınlanmaktadır. Bu çalışmanın ikinci bölümünün disiplinler arası yaklaşım baçında bu konu hakkında ayrıntılı bilgi verilmektedir. Ayrıca bkz. Leo Löwenthal, "Theodor Adorno'yla Anılarım", *Adorno: Kitle, Melankoli, Felsefe*, Çev: Kaan H. Ökten, Cogito, sayı 36, Yaz 2003, s. 65-75.

³⁴ Assoun, *Frankfurt Okulu*, s. 12.

Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nü oluşturan üyeleri çekirdek kadro, birinci/ikinci kuşak, kilit isimler, çekirdek çevre ve iç/dışgrup şeklinde sınıflandıran çalışmalara rastlamak mümkündür. Ancak genel izlenim, Horkheimer'in yönetici olmasıyla Eleştrel Teori savunucularının netleştiği fikridir. Kızılçelik, *Frankfurt Okulu* adlı eserinde Horkheimer'in yöneticiliği üstlenmesiyle okulun üye teorisyen profilinin netleştini belirtir ve ekler: " Horkheimer'in Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'ne yönetici oluşuyla Frankfurt Okulu'nun çekirdek kadrosu belirginleşmiş, okula gerçek kimliğini ve imajını kazandıracak yeni bir ekip oluşmuştur."³⁵

Horkheimer'in ilk yöneticilik döneminde (1930-1933) yayınlanan makalelerin/kitapların konusu ve çalışma alanları, Enstitü'nün değişenperspektifinin ispatıdır. Aynı zamanda, bu dönemde okul temsilcileri tarafından yayınlanan metinler, Eleştrel Teori'nin temel paradigmasını oluşturan yazılar olarak kabul edilir. Bu dönemde okulun farklı üyeleri tarafından yapılan ve Eleştrel Kuram'ın ana ilkelerini belirleyen çalışmalara rastlamak mümkündür.

"Bilim ve Bunalım Üzerine Notlar" adlı makalesinde, Horkheimer, bilimin toplumsal duruma etkisini ve yansımasını irdeler. Horkheimer, okulun yeni dergisinde yayınlanan bu ilk makalesinde; bilimin kendisinin bir üretim aracına dönüşmesi ve bu durumun bilimin içsel bir bunalım geçirmesindeki etkisini maddeler halinde analiz eder. Bu analiz aynı zamanda, bilim sayesinde gelişen hammadde zenginliği daha bol üretimi ve eğitimli iğgücünü yetiştirmesine olanak sunmasına rağmen dünyadaki bütün insanlar bu zenginlikten yeteri kadar eğit bir şekilde yararlanmadıkların da altını çizer. Bölünmüşbilgi ile bu bölünmüşlüğ neden olan toplumsal koşular arasındaki bağlantı ortaya koymaya alışan Horkheimer, bilimin toplumsal rolünü önemsememiz gerektiğini belirtir.³⁶ *Toplumsal Araştırmalar Dergisi*'nin ilk sayısında hem Horkheimer hem de Enstitü'nün diğer önemli temsilcisi Fromm; birey, tarih ve psikoloji temalı makaleler yazmışlardır. Özellikle Fromm'un psikoloji ve sosyal psikoloji alanları üzerine yaptığı alışmalar, Eleştrel Teori'de yeni bir dönemin bağladığının en büyük kanıtı olmuştur.

³⁵ Kızılçelik, *Frankfurt Okulu*, s. 111-112.

³⁶ Horkheimer, *Bilim ve Bunalım Üzerine Notlar*, s. 11-15.

1.2.2 Faizmin Avrupa’da Yükselmesi ve Okul Üyelerinin Sürgün Yılları (1933-1950)

Frankfurt Okulu’nun EleĐtirĐ Kuram teorisyenleri ömürlerinin büyük bir kısmını toplumun dinamiklerini, yapısını ve psikolojisini anlamaya adadılar. Yukarıda kısaca değinildiği gibi özellikle Horkheimer’in Toplumsal Arağtırmalar Enstitüsü’ne yönetici olmasıyla, yapılan alığmaların ana eksenini toplumsal değışimler ve sorunlar oluğturmaktaydı. Bütün bu anlamlandırma çabalarına rağmen içinde yağalıkları toplum okul üyeleri için tehlike arz etmeye bağlamaktaydı. Diğer bir ifadeyle;

(...) Frankfurt Okulu’nun sosyal teorisyenleri yoğun bir biçimde... geniğbir yelpaze içerisinde disiplinler arasılık ekseninde teorik bilgi üretimi iÇ için azami ölçüde emek sarf ederlerken ve toplumsala dair sorunları tartığırken, yağadıkların toplumun koğulları kendileri için ciddi bir tehlike ve sorun oluğturmuğur.³⁷

Bu tehlikenin ana nedeni özelde Almanya’da genelde de bütün Avrupa’da yükselen fağiz anlayıÇ ve bu anlayığın yarattığı Điddet ortamıdır.

Birçok siyaset felsefecisi, insanoğlunu etkileyen önemli geliğmelerin yağandığı 20. yüzyılın en çarpıcı gerçeği olarak Điddetini sürmektedir. Geçtiğimiz yüzyılda kısa aralıklarla yaÇanan iki büyük dünya savağı, Điddetin boyutlarını ortaya koymaktadır. Diğer taraftan, bu iki büyük dünya savağı Điddetin sadece cephede yağanmadığını göstermektedir. Artık Điddet; toplumların ekonomik, siyasal ve kültürel yapısını doğrudan etkilemekteydi.

Bu alığmanın hedefi ve kapsamı dâhilinde I. ve II. Dünya Savağı’nın tarihini ve bu savağlam yarattığı Điddet ortamının kapsamlı bir incelemesini yapmak elbette olanaklı değildir ancak en genel anlatımla söylenecek olursa, Toplumsal Arağtırmalar Enstitüsü ve Enstitü’nün temsilcileri, bu iki savağın nedenlerinden ve sonuçlarından farklı öküllerde doğrudan etkilendikleridir. Yukarıda okulun tarihsel arka planı ele alındığında, I. Dünya Savağından sonra Almanya’da yaÇanan geliÇmeler etkisi günümüze kadar devam edecek Frankfurt Okulu’nun doğuğunu hazırladığı belirtilmiği. Diğer paylağımsavağı ve bu savağı yarattığı Điddet ortamı da Eleğtrel Teori savunucularının hayatlarını ve alığmalarını doğrudan etkilemiğir.

³⁷ Kızılcelik, *Frankfurt Okulu*, s. 138.

I. Dünya Savaşı sonrası imzalanan emperyalist Versailles Anlaşması, Weimar Cumhuriyeti'nin kuruluşunu izleyen ekonomik kaos ve azınlıklara karşı kullanılan ayrımcı dil; Almanya'da faşizmin yükselmesine ve en nihayetinde faşizmin iktidarı ele geçirmesine neden oldu. Toplum ve birey üzerinde baskıcı/denetleyici bir iktidar kuran bu güç, Frankfurt Okulu üyeleri için ciddi bir tehlike oluşturmaktaydı.

“1932’de, Nazilerin ciddi bir tehdit haline gelmesiyle, Enstitü’nün Paris’te bir şubesi açılır. Okulun mal varlığı da Hollanda’ya aktarılır.”³⁸ Böylelikle Frankfurt Okulu üyeleri, yaklaşan Hitler ve Nazi iktidarına karşı önlemler alırlar. Nazi Almanyasında faşizmin iyiden iyiye kendini göstermesi ve “1933’te Hitler, „devlete düşman eğilimler beslediği“ gerekçesiyle Enstitü’yü kapatıp, üyelerinin çoğu hakkında tutuklama kararı”³⁹ vermesiyle; Eleştirel Teori savunucuları Frankfurt’u terk edip farklı Avrupa ülkelerine göç etmek zorunda kalırlar. İsviçre, Fransa ve İngiltere’ye göç eden üyeler, buralarda şubeler açarlar.

Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü’nün bu dönemki üyeleri Avrupa’nın farklı şehirlerinde çalışmalar yürütürken hem yeni bazı kararlar almakta hem de karşılaştıkları zorluklardan dolayı kendisine yeni ülkeler bulma arayışına girerler. Cenevre Şubesi, okulun yeni yönetim merkezi ilan edilir. Jay’in saptamalarına göre, Enstitü Avrupai özelliğinden dolayı daha genel bir isim kullanmayı tercih ederek Uluslararası Sosyal Araştırmalar Topluluğu (Societe Internatioanle de Recherches Sociales) olarak adlandırılır. Horkheimer ve Pollock, yeni kurulan Şubenin başkanlığına getirilir.⁴⁰ Okulun yayın organı 1933 yılında Paris’te yayınlanmaya başlar. Bu gelişmeler doğrultusunda, Frankfurt Okulu’nun 1923-1933 yıllarını kapsayan ilk Alman dönemi son bulur.

Frankfurt Okulu üyeleri, Avrupa’nın farklı şehirlerinde çalışmalarını sağlıklı olarak yürütemediklerini gördüklerinde kendileri için yeni yer arayışına girmek zorunda kalırlar. Böyle bir arayışa girmelerinin en büyük nedeni, yukarıda da genel hatlarıyla belirtildiği gibi, Avrupa’nın birçok ülkesinde yükselen faşizm anlayışı ve bu

³⁸ Bkz., Orhan Koçak, Horkheimer ve Frankfurt Okulu, Max Horkheimer, *Akıl Tutulması*, (içinde) Metis Yayınları, İstanbul, 2018, s. 15.

³⁹ A. g. e., s. 15.

⁴⁰ Jay, *Diyalektik İmgelem-Frankfurt Okulu’nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950)*, s. 76.

anlayışın yarattığı çiddi ortamının okul üyelerini tehdit etmesidir. Yeni bir yer arayışının diğer önemli nedeni, gittiği ülkelerdeki akademik çevrelerin Eleştirel Teori savunucularını kendi akademik kariyerleri için tehdit olarak görmeleridir. Bunun en büyük örneği, Fransız akademisyenlerin okul üyelerine karşı düşmanca tutamlarıdır. Son neden ise Enstitü'nün çalışmaları, çalışmaya yöntemi ve konsepti, başkibir ifadeyle okulun izlediği metodolojik program ve benimsediği teorik anlayış, Avrupa'nın diğer ülkelerindeki akademik programdan ve anlayıştan çok farklı olmasıdır.

Almanya'da Nazilerin iktidara gelmesiyle Frankfurt'u terk edip Avrupa'nın farklı ülkelerine göç etmek zorunda kalan Enstitü üyeleri, Avrupa'da karşılaştıkları olumsuz tablodan dolayı ikinci bir sürgün yaşamışlardır. Yeni adresleri kendilerine daha elverişli olanaklar sunan Amerika Birleşik Devletleri olmuştur "1934'ten itibaren Frankfurt Okulu üyeleri, ABD'ye yerleşmenin olanaklarını aramaya başlamışlardır. 1935 yılında, Columbia Üniversitesi'nden davet almışlar ve Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü, New York'ta yeniden kurulmuştur."⁴¹

Frankfurt Okulu üyeleri sürgün/göç yıllarında etkisi günümüze kadar devam eden çalışmalar ortaya koydular. Bu dönemde yapılan çalışmalar ve projeler Eleştirel Kuram'ın temel paradigmasını oluşturmaktaydı. Frankfurt Okulu'nun en aktif ve verimli yılları, Amerika'daki sürgün yıllarına denk gelmektedir. *Akıl Tutulması, Aydınlanmanın Diyalektiği, Minima Moralia, Otoriteryan Kişilik* gibi eserler ve farklı konularda yazılan makaleler bu verimli dönemin ürünleridir. *Aydınlanmanın Diyalektiği*, "birçoklarına göre Frankfurt Okulu'nun yapıtı, yine birçoklarına göre okulun anti-Marksizminin en açık delili, bazılarının göre de iki yazarın (Adorno ve Horkheimer) Schopenhauer tarzı neo-romantik bir kötümserliğe sapmalarının başlangıcıdır."⁴² *Akıl Tutulması* adlı eser –ki bu çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır– Enstitü üyelerinin Aydınlanma aklına getirdikleri eleştirilerin en kapsamlı olanıdır. Eleştirel Kuram savunucularının ABD'ye yerleştikten sonra gerçekleştirdikleri önemli araştırmalardan bir diğeri de *Önyargı Üstüne Çalışmalar*

⁴¹ Dellaloğlu, *Frankfurt Okulu'nda Sanat ve Toplum*, s. 20.

⁴² Bkz., Orhan Koçak, Horkheimer ve Frankfurt Okulu, Max Horkheimer, *Akıl Tutulması*, s. 15.

adlı araştırmalardır. Bu alışmanınbecildinden birini oluşturan *Otoriteryan Kişilik* adlı eser, aığdaki sorulara cevap vermek amacıyla kaleme alınmıştır:

Potansiyel faşıst birey diye bir şey varsa, tam olarak neye benzer? Antidemokratik dinceyi oluşturan unsurlar nelerdir? Kişnin içindeki dizenleyici kuvvetler nelerdir? Böyle bir kiş varsa, toplumumuzda ne kadar yaygındır? Keza böyle bir kiş varsa, onu belirleyen şeyler nelerdir ve nasıl bir gelişim seyri izlemiştir?⁴³

Burada bir parantez açıp şu soruya cevap bulmak gerekir: Nazilerin baskılarından dolayı anavatanını terk edip Avrupa'nın farklı airlerine göç eden ve buradaki olumsuzluklardan dolayı Kuzey Amerika'ya sürgün gitmek zorunda kalan Enstitü üyelerinin çalışmalarını ne motive etmekteydi? Bu sorunun cevabı, okul temsilcilerinin yaptıkları çalışmalarla Hitler faşızmini kmsemekten ciddi olarak çözümlenmek hedefinde bulunabilir. Böylelikle, kendilerine ağır travmalar yaşatan bu baskıcı sistemin mağlup edilmesinde üzerlerine dşni yapmışolacaklardı. Bu amaç doğrultusunda, sürgün yıllarında okulun önde gelen isimleri Nazizm, faşızım, manipülasyon, otoriter yönetim, tekelci kapitalizm, totaliter sistem, önyargı ve antidemokratik propaganda temalı konuları çalışmalarının ana eksenine koydular.

Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü, kapitalist dünyanın kalbi Amerika'da buldukları süre içerisinde aktif ve verimli yıllar geçirmekle beraber birçok zorlukla da karşılaştılar. Özellikle g döneminin ilk yıllarında bu zorluklar daha belirgindi. "Bu durumun arka planında, aslında Frankfurt Okulu'nun metodolojik geleneğiyle, birlikte çalışma durumunda kaldıkları Amerikalı sosyal bilimcilerin metodoloji anlayışı arasındaki zıtlıkların ve farklılıkların etkisi vardır."⁴⁴ Amerikan sosyal bilimcilerin metodolojik anlayışında deneysel, pozitivist araştırma yöntemi önemli bir yer kaplamaktadır. Buna karşın Enstitü kurtulduğundan beri, özellikle Horkheimer'in Enstitü müdürü olmasıyla, okulun metodolojik açıdan ana paradigması ağırını pozitivist yaklaşımı eleğtiren bir ilkeye dayanmaktaydı. Bu iki farklı perspektifin çatışmasından kaynaklanan zorluklar kaçınılmazdı. Bununla birlikte Eleğtirel Kuramcılar, Amerika'da öğrendikleri yeni araştırma yöntemlerinin

⁴³ Adorno, Theodor W., *Otoriteryen Kişilik zerine (Niteliksel İdeoloji İncelemeleri)*, ev. Bülent Doğan, Sel Yayınları, stanbul, 2017, s. 12.

⁴⁴ Kızılçelik, *Frankfurt Okulu*, s. 145.

(ampirik teknikleri), bazı yönlerini eleştirip, değiştirerek kendi çalışmalarında kullanmışlardır.⁴⁵

Enstitü üyelerinin sürgün yıllarında karşılaştıkları diğer zorluklar finansal ve dilsel sorunlardı. Okul üyeleri özellikle maddi problemlerden dolayı bazı projelerini iptal etmek zorunda kaldılar. Almanca yayın yapmak, Enstitü'nün geçmişiyle bağ kurma noktasında önemli bir köprüdür. Bundan dolayı, Eleştirel Teori savunucuları bazı çalışmalarını İngilizce yapsalar da ağırlıklı olarak kendi dillerinde, Almanca, yayın yapmayı tercih ettiler. Dil konusuyla ilgili Jay'ın tespitleri ilgi çekicidir: "Dil ile düşünce arasındaki ilginç farkında olan Enstitü üyeleri, sadece kendi dillerinde yazmaya devam ederek, Nazizm'in, Alman olan her şeyle özdeşleştirilmesine karşı çıkabileceklerine ikna olmuşlardı."⁴⁶ Almancayı kullanmadaki bu haklı gerekçenin olumsuz sonucu ise "Amerikan akademik topluluğundan kısmi soyutlanmasıydı; ki bu kaçınılmazdı."⁴⁷

Sonuç olarak Horkheimer'in sürgün öncesi (1930-1933) ve sürgün yıllarındaki dönemi (1933-1950) üzerinden açıklamaya çalışılan Eleştirel Toplum Teorisi'nin temel gelişim ve değişimleri, Kızılcık'ın ifadelerinden destek alınarak aşağıdaki gibi özetlenebilir:

1. Horkheimer ile birlikte Eleştirel Teori gerçek kimliğine kavuşmuştur.
2. Bu dönemde Eleştirel Teori'nin ana temsilcileri netleşir. Farklı disiplinlerden gelen teorisyenler, Horkheimer döneminde okulun kadrosuna katılıp Eleştirel Teori'nin bilinmesine katkı sunmuştur
3. Farklı disiplinlerden gelen teorisyenlerin katkısı ve Horkheimer'in çabasıyla, Eleştirel Teori disiplinler arası/disiplinler ötesi çalışmayöntemi binişmiştir. Böylelikle farklı disiplinlerin işbirliği, Frankfurt Okulu'nun metodolojik programına ve sosyal teori anlayışına yön vermiştir.

⁴⁵ Bunun en açık örneği, Theodor W. Adorno ve arkadaşları (Else Frenkel-Brunswik, Daniel J. Levinson ve R. Nevitt Sanford) tarafından gerçekleştirilen *Otoriteryen Kişilik (The Authoritarian Personality)* adlı eserdir.

⁴⁶ Jay, *Diyalektik İnceleme-Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950)*, s. 90.

⁴⁷ A. g. e., s. 90.

4. Enstitü'nün ilgi odağı iktisattan felsefeye kaymıştır. Böylelikle Eleştirel Kuramcılar, bir olayın ekonomik boyutunun yanında kültürel, psikolojik, sosyolojik ve felsefi yönünü de araştırmışlardır. Örneğin, Eleştirel Kuramcılar, okulun ana ilgi alanlarından biri olan faşizmi, "hiçbir zaman kapitalizmin ekonomik politığının doğal bir sonucu olarak tanımlamayı yeterli görmemiş; sürekli faşizmin ideolojik, psikolojik ve kültürel boyutuyla"⁴⁸ ilgili analizler yapmışlardır.
5. Frankfurt Okulu üyelerinin çalışması genişlemiştir. Faşizm, Nazizm, önyargı, işçi hareketleri, kültür, pozitivism, kültür endüstrisi, psikanaliz, aydınlanma, akıl, otoriter kişilik, toplum, anti-demokratik propaganda ve manipülasyon gibi farklı konular üzerine çalışmalar yapmışlardır.
6. Enstitü üyeleri, etkisi günümüze kadar devam eden yapıtların önemli bir kısmını bu dönemde kaleme almışlardır.
7. Okulun felsefi terminolojisinin büyük bir bölümü bu dönemde oluşmuştur. Böylelikle, Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü ayrı bir düşünce okulu olabilmektedir.⁴⁹

1.2.3 Vatandan Ayrı Kalışın Bitişi Normalleşme Süreci (1950-1970)

Tarihte çok az kişikurumun yaşayabileceği bir gelişme Frankfurt Okulu üyelerine kısımet olmaktadır. Bu gelişme; yıllar önce dönemin iktidarı-Nazi iktidarı tarafından "tehlikeli ve hain" görülerek yasaklanan, tutuklama kararı verilen okul üyelerinin, çok farklı bir yaklaşımla karşılanmalarıdır. Çok zor koşullar altında hatta yaşamlarının tehdit altında olduğu koşullarda vatanlarını terk etmek zorunda kalan okul üyeleri, daha sonra kendilerinden özür dilercesine geri dönmeleri teklif edilmiştir. Bir zamanlar kovuldukları, sürgün edildikleri topraklardan; şimdi aynı topraklara dönmeleri ve çalışmalarını bu kovuldukları topraklarda devam etmeleri için ısrar edilmiştir.

Böyle bir gelişmenin yaygınlaşmasının nedeni, II. Dünya Savaşı'nın bitimi ve bu savaş sonunda Almanya'daki Hitler ve Nazi iktidarının yenilmesidir. Sürgün

⁴⁸ Gülenç, *Frankfurt Okulu Eleştirisi, Toplum ve Bilim*, s. 32-33.

⁴⁹ Kızılcılık, *Frankfurt Okulu*, s. 161-162.

yıllarında okulun ana hedeflerinden biri, birçok trajedinin yaşanmasına neden olan bu faşist yönetimin bertaraf edilmesidir. Bu hedef, Horkheimer'ın Amerika'daki sekreteri Alice Maier tarafında şu şekilde dile getirilmektedir:

Hepimiz Hitler'i ve faşizmi mağlup etmemiz gerektiği kanaatindeydik; bizi bir arada tutan şey buydu. Hepimiz bir misyonumuz olduğuna inanıyorduk. Sekreterden tutun da Enstitü'ye gelen ve orada çalışanlara kadar herkes buna dahildi. Bu misyon gerçekten bize sadakat ve birbirine bağlı olma duygusu aşıyordu.⁵⁰

Yaptıkları çalışmalarla bu hedefin gerçekleştirilmesine katkı sunmaya çalışan Eleştirel Teori üyeleri, Almanya'daki gelişmeler sonucunda bu hedeflerine kavuştular. Böylelikle, Almanya'ya dönüşümü engelleyecek çok önemli problem ortadan kalkmaktaydı.

Neredeyse yirmi yıllık bir sürgün hayatından sonra Enstitü üyelerinin Frankfurt'a dönüş yapmaları konusunda geniş bir kamuoyu baskısı vardı. Farklı kesimlerden; "aydınlardan, bilim adamlarından, Frankfurt resmi çevrelerinden ve özellikle Frankfurt kent yönetiminden"⁵¹ Eleştirel Teori savunucularına, Almanya'ya geri dönüş konusunda yoğun bir istek olmaktadır. Bazı Enstitü üyeleri hariç diğer üyeler, savaş sonrasında Almanya'da koşulların değişmesini göz önünde bulundurarak bu taleplere olumlu karşılık verdiler. Okulun önden gelen teorisyenlerinden Adorno, Horkheimer ve Pollock, Almanya'ya dönerek çalışmalarını burada sürdürme kararı verirler. Böylelikle Frankfurt Okulu'nun üçüncü dönemi, okulun doğduğu topraklarda yeniden başlar

Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün Frankfurt'a dönüşüyle başlayan üçüncü dönemini *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi* adlı eserinde irdeleyen ve bu döneme önemli bir bölüm ayıran Bottomore, Eleştirel Kuramın 1950 ve takip eden yıllarda yapılan çalışmalarla doruğa ulaştığını ileri sürer. Okulun bu yıllarını aşağıdaki gibi özetler:

Enstitü 1950 yılında Frankfurt'a döndükten sonra Horkheimer'ın ve özellikle daha sonraları olmak üzere -Chicago Üniversitesi'nde misafir profesör olduğu için Horkheimer'ın 1954 ve 1959 yılları arasında çoğunlukla Enstitü'de bulunması ve 1959 yılında emekli olması nedeniyle- Adorno'nun düşünceleri hâkimiyeti altına girdi. Dirilen bu biçimi içerisinde Adorno'nun başlıca ilgi alanları da olan sınırları iyi belirlenmiş bir düşünce okulu, en üst düzeyde bir felsefe ve estetik kuramı okulu

⁵⁰ Alice Maier ile yapılan görüşmeden (New York, Mayıs 1969) aktaran; Jay, *Diyalektik İmgelem-Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950)*, s. 235.

⁵¹ Kızılcık, *Frankfurt Okulu*, s. 162.

karakterine büründü. Enstitü'nün farklı yönelimi, onunla ilişki içindeki ikinci nesil düşünürlerin çalışmalarında da açıktır.⁵² (...) Daha sonraları Enstitü'nün Avrupalı ve ABD'li taraftarları arasında özellikle siyasi eylem bağlamında olmak üzere farklılıklar belirdiyse de, Enstitü'nün daha eski üyelerinden, ABD'de kalan Marcuse da en azından yeni okulun önde gelen bir figürü olarak düşünülebilir.⁵³

Yukarıdaki alıntı incelendiğinde, okulun sürgün sonrası dönemi hakkında genel bazı önemli bilgiler verdiği görülmektedir. Öncelikle bu dönemde üç isim öne çıkmaktadır. Horkheimer, diğer dönemlerde olduğu gibi bu dönemde okulun çalışmalarına katkı sunmakta, Frankfurt'a Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nün tekrar kurulmasında önemli rol almaktadır. Frankfurt Çeri, Horkheimer'in Almanya'ya dönüşünü karşılıksız bırakmamış ve onu onurlandıran bazı adımlar atmıştır. Horkheimer, öncelikle Edebiyat Fakültesi dekanlığına seçildi ve kısa bir süre sonra Frankfurt Üniversitesi rektörlük görevine getirildi.⁵⁴ 1933 yılında atıldığı üniversiteye Çindi rektörlük olarak geri dönmüştü. "Görev süresi bittiğinde, Frankfurt Çerinin verdiği en yüksek onur ödülü olan Goethe Ödülü kendisine taktim edildi. Yedi yıl sonra, Çviçre'deki emekliliğinin ardından, Frankfurt Çeri onu yağan boyu fahri vatandağ ilan edecekti."⁵⁵

Horkheimer'in Amerika ile olan bağlarını koruması ve Chicago Üniversitesi'nde konuk profesör görevini yerine getirmesi dolayısıyla sık sık Almanya dışına çıkması, onun Frankfurt Okulu üzerindeki etkisinin azalmasına neden olur. Bu durum, Enstitü'nün önde gelen teorisyenlerinden Adorno'nun Frankfurt Okulu'nda daha etkin ve belirleyici olmasının önünü açar. Paul-Laurent Assoun'nun saptamalarına göre, II. Dünya Savaşından sonra Frankfurt'a bir an önce dönmek isteyenlerden biri Adorno'dur ve okulun Almanya'da tekrar kurulmasıyla önce müdür yardımcısı, ardında da 1955 yılında iki müdürden biri (diğer müdür Horkheimer'dir) olur. Horkheimer'in emekliliğe ayrılmasıyla, Adorno okulun yeni müdürü seçilir.⁵⁶

⁵² Bu düşünürlerin önde gelenleri Çunlardır: Jürgen Habermas, Alfred Schmidt ve Albrecht Wellmer.

⁵³ Bottomore, *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi*, s. 33.

⁵⁴ Stirk, *Critical Theory, Politics and Society: An Introduction*, s. 24.

⁵⁵ Jay, *Diyalektik İmgelem-Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950)*, s. 437.

⁵⁶ Assoun, *Frankfurt Okulu*, s. 19.

Adorno'nun Frankfurt'a geri dönüş nedenleri diğer üyelerle karşılaştırıldığında hem farklı hem de ilgi çekicidir. Geri dönüş kararını sadece vatan hasretiyle açıklanmaması gerektiğini vurgular. Bundan daha önemlisi, Alman dilinin felsefeye olan yakınlığı onun dönüş kararının ana gerekçesidir. Bu durumu, Adorno, şu ifadelerle özetlemektedir:

Almanya'ya geri dönme kararı, sadece öyle basit, reddedemeyeceğim kadar az öznel ihtiyaçlar dolayısıyla, vatan hasreti yüzünden verilmedi. Bunu aynı zamanda nesnel sebepleri vardı. Bu da dilin kendisidir. Sadece, yeni bir dilde bütün farklılıkları ve düşünce zincirinin ritimleriyle birlikte ne demek istediğimizi tam olarak ifade edemeyeceğimizden dolayı da değil. Aksine, Almanca'nın felsefeye ve elbette felsefenin spekülasyon uğraşına özel bir seçmeci yakınlığı vardır.⁵⁷

Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün savaş sonrası döneminde Adorno'nun düşüncelerinin ve çalışmalarının etkisi önemlidir. Eleştirel Teori'nin felsefi karakteri 1950'li ve 1960'lı yıllar boyunca sürekli daha fazla vurgulanır hale geldi.⁵⁸ Okulun çalışmaları felsefe ağırlıklı bir ilgi alanı/bakış açısı gelişmesinde Adorno'nun çalışmaları belirleyicidir. "1966 yılında yayınlanan Negatif Diyalektik (adlı eseri) ise felsefesi açısından (okulun ana ekseninin felsefeye kayması açısından) bir zirve noktasıdır."⁵⁹ Okulun felsefi karakter kazanması, Eleştirel Teori'nin sonraki kuşak – ki bu kuşağa okulun ikinci kuşak düşünürleri adı verilmekteydi- düşünülerinin de felsefe merkezli eserler vermesini etkilemiştir. Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'ne Horkheimer sonrası dönemde yönetici olan Adorno, okulun bazı çalışmaları hem çeşitlendirmiş hem de derinleştirmiştir. Özellikle kültür, kültür endüstrisi, kitle kültürü, müzik, kültürel ürünler (televizyon, radyo, sinema), teknoloji, estetik ve özellikle bu dönemin öne çıkan konularıdır. Bu kavramlar/konular sadece Adorno'nun felsefesini açıklamamaktaydı aynı zamanda Enstitü'nün yeni dönemdeki felsefi tutumu hakkında önemli ipuçları vermekteydi. Adorno dönemi bağlamında vurgulanan son nokta pozitivism eleştirisi'dir. Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün Frankfurt'a dönüşüyle başlayan üçüncü dönemde yöneticilik yapan Adorno, okulun daha önceki geleneğine uyarak "pozitivismi" eleştirmeye devam eder. Pozitivismin

⁵⁷ Adorno, "All die Frage: Was ist deutsch", *Stichworte: Kritisch Modelle 2*, s. 110'dan aktaran; Jay, *Diyalektik İmgelem-Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950)*, s. 432.

⁵⁸ Adorno, "Zur gegenwertigen Stellung der empirischen Sozialforschung in Deutsschland", *Empirische Sozialforschung*, aktaran; Bottomore, *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi*, s. 34.

⁵⁹ Ömer Kulak, *Theodor Adorno: Kültür Endüstrisinin Kısacasında Kültür*, Çhaki Yayınları, İstanbul, 2018, s. 64.

eleġtirisini ‘‘araşsal akıl’’ çerçevesinde üçüncü bölümde tartıġılacağından dolayı, Ğu an önemli olan Ğunoktay göstermektir: Adorno’nun yöneticiliği döneminde, okul çalışmalarının ana motifini pozitivizm eleġtiris oluşturmaktaydı ve bu çalışmalar yeni bakış açlarının doğmasını sağlamaktaydı.

Yukarıda belirtildiği gibi, Eleġirel Teori savunucularının bazı önemli isimleri Frankfurt’a dönmeyi kabul etmeyerek, çalışmalarına -okulun bir üyesi olarak- Amerika’da devam etmişlerdir. ABD’de kalmayı tercih eden isimlerin baçında gelen Herbert Marcuse, Frankfurt Okulu’nun sürgün sonrası döneminde, Horkheimer ve Adorno ile birlikte öne çıkan isimdir.

Frankfurt Okulu öğretisinin, bu dönemde, dünya çapında bilinmesinde en çok katkısı olan düĞünür Marcuse’dır. Onun ‘‘Yeni Sol’’ ve radikal öğrenci hareketleriyle ilgili yaptığı çalışmalar ve destekler, Frankfurt Okulu düĞüncesinin Avrupa’nın büyük bir kısmında ve Amerika Birleşik Devletleri’nde tanınmasına vesile olmuştur. Diğer bir deyişe, 1956 yılından sonra dünyanın birçok ülkesinde gelişe radikal öğrenci hareketleri/protestoları (Yeni Sol hareketler); Marcuse’nın fikirlerinden etkilenmişhatta onun düĞünelerinin kendilerine yol gösterdiğini ileri sürmüşlerdir.⁶⁰ Bu durum, Enstitü düĞünelerinin farklı coğrafyalara yayılmasını hızlandırmıştır.

Kısacası, Toplumsal Araştırma Enstitüsü’nün Frankfurt’a dönüşüyle bağlayan üçüncü döneminde Horkheimer’den ziyade, Adorno ve Marcuse’nın fikirleri ön plana çıkar. Bunun yanında, sürgün döneminin bitmesiyle okulun düĞünceleri ve fikirlerinin dünyanın farklı ülkelerine yayılması hızlanır. Bir zamanlar kaçmak zorunda kaldıkları topraklara farklı çevrelerin yoğun isteğiyle dönen Eleġirel Teori savunucuları, Almanya’da yeni bir öğrenci kuşağının yetiştirilmesine katkı sunmanın yanı sıra, Alman felsefe ve sosyoloji düĞüncesini belirleyen ana damarı oluştururlar.

1.2.4 1970 ve Sonrası: Habermas Dönemi

Frankfurt Okulu’nun önde gelen teorisyenlerinden Adorno (1969) ve Horkheimer’in (1973) ölümü, Marcuse’nın ise Eleġirel Kuram’dan gitgide uzaklaşması (ve 1979’da ölmesiyle) sonucunda, Enstitü’nün üçüncü dönemi sona

⁶⁰ Lucien Goldmann, ‘‘Marcuse’yi Anlamak’’, *Frankfurt Okulu*, Çev: H. Emre Bağçe, Editör H. E. Bağçe, Doğu Batı Yayınları, 2010, Ankara, s. 305-319.

erer.⁶¹ Böylelikle okulun tarihinde “ikinci kuşak teorisyenler” olarak adlandırılan grubun öncülüğünde yeni bir dönem başlar.

Bu yeni dönemi “çöküş ve yenilenme” kavramları bağlamında ele alan Bottomore, okulun tarihindeki önemli bir evrenin sona ermesini ve yeni bir dönemin başlamasını Eleştirel Teori’nin önemli temsilcilerinin ölümünün yanı sıra köktenci öğrenci hareketinin 1970’lerin başında çökmesini önemli bir etken olarak gösterir. Ancak Frankfurt Okulu’nun ana düşünülerinden bazıları, ikinci kuşak teorisyenler olarak adlandırılan Jürgen Habermas, Albrecht Wellmer, Alfred Schmidt ve Claus Offe çalışmalarını ve katkılarıyla devam etmiştir.⁶²

“Yeni eleştirel kuramın (yeni dönemin) başmimarı”⁶³ Habermas, sosyoloji ve felsefe alanında yaptığı özgün çalışmalar ile Frankfurt Okulu geleneğinin gelişerek devam etmesini sağlar. Bununla birlikte, bu çalışmada “birinci kuşak düşünürlerin” bazı felsefi görüşlerine zıt fikirlerin ortaya koyulduğu da görülmektedir. Habermas’ın felsefi görüşlerinin incelenmesi bu tezin kapsamının dışında kaldığı için burada sadece bazı temel benzerlikler ve farklılıklar kısaca ele alınacaktır.

Habermas, Enstitü’nün geleneğine uyarak pozitivism eleştirisine devam eder. Ancak pozitivismye yönelik eleştirilerini diyalektik teori bağlamında ortaya koymuş ve bu perspektif, yeni bir bilgi kuramı oluşmasının yolunu açmıştır. Habermas düşüncesinin, birinci kuşak düşünürlerinden farklı olduğu en önemli konu modernite düşüncesidir. Öncüllerinin aksine, Habermas, modernitenin kazanımlarını yok saymayan bir tutum geliştirmektedir. Modernitenin bitmeyen bir proje olduğunu ileri sürerek, modernite düşüncesini hem savunmakta hem de yaptığı çalışmalarla katkı sunmaktadır.⁶⁴ Yeni eleştirel kuramın baş mimarı, üzerine çalıştığı konular bağlamından da birinci kuşak düşünürlerinden kimi noktalarda ayrılır. Örneğin,

⁶¹ Kızılcılık, *Frankfurt Okulu*, s. 173.

⁶² Bottomore, *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi*, s. 71-72.

⁶³ A. g. e., s. 72.

⁶⁴ Ahmet Çiğdem, *Bir İmkân Olarak Modernite Weber ve Habermas*, Çetiğm Yayınları, İstanbul, 2012, s. 169-172.

“kültür endüstrisine çok az gönderme varken, iktisadî ve siyasî yapıların çözümlenmesine”⁶⁵ daha çok gönderme yapmaktadır.

Kısacası, sunulan tabloda Frankfurt Okulu’nun farklı dönemlerden geçtiği ve her dönemin bazı temel karakteristik özellikleri olduğu görülmektedir. Yaşadıkları birçok zorluğa rağmen ayakta kalmayı bilen Enstitü üyeleri, bu zorlukları deĞiştiren bireysel ve kolektif çalışmaları ortaya koymuşlardır. Okul, dönemin güncel sorunlarıyla alakadar olup, sürekli yeni fikirler geliştirmiştir. Bunu yaparken kendisine has metodolojik program ve eleçirel teori anlayışını geliştirmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda, izleyen bölümde, Frankfurt Okulu’nun düşünsel olarak temellendirilmesinde etkili olan ayırt edici özelliklerine değinmek gerekmektedir.

⁶⁵ Bottomore, *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi*, s. 90.

2. FRANKFURT OKULU'NUN TEMEL ÖZELLİKLERİ

Frankfurt Okulu'nun ve bu okul üyelerinin geliştirdikleri Eleştirel Teori'nin diğer felsefe ekolleriyle karşılaştırıldığında, birçok ayırt edici özelliği olduğunu belirtmek yanlış olmaz. Ancak bu çalışmadabunların bazıları ele alınacaktır. Bunun ana nedeni, bu özelliklerin okulun ana paradigmasını ve sorunlara yaklaşma perspektifini belirleyen temel unsurlar olmalarıdır. Eleştirel Teori'nin izlediği metodolojik program ve sosyal teori anlayışı hakkında bilgi vermektedir.

Eleştirel Teori kendini Geleneksel Kuram karşısında konumlandırırken akıl anlayışını belirleyici rol oynar. Eleştirel Kuramcılar, Geleneksel Kuramcıların akılla kurdukları ilişkiyi, ona atfettikleri anlamı eleştirmektedir. Bu doğrultuda ele alınan ilişkiler, çalışmanın ana konusu olan "araşsal akıl" karşısına Eleştirel Teori'nin hangi özelliklere sahip bir akıl anlayışını koyduklarının da ipucunu vermektedir.

Bu açıklamalar çerçevesinde çalışmanın bu bölümünde, Frankfurt Okulu'nun ve onun temsil ettiği Eleştirel Kuram'ın temel unsurlarının ayrıntılı analizi yapılmaktadır. Bu bağlamda, öncelikle okulun ismini belirlemede etkili olan "eleştiri" kavramı ele alınmıştır. Okulun "diyalektik" anlayışının özgünlüğünün vurgulandığı ikinci bölümde, idealist ve materyalist diyalektik anlayışları çerçevesinde açık uçlu diyalektik ile negatif diyalektik anlayışların özgünlüğü tartışılmıştır. Gerçekliğin durumunun doğru/eksiksiz tespiti için bir çok alanın kolektif çalışmasına imkan veren "disiplinler arası yaklaşım" Enstitüsü'nün diğer önemli unsurudur. Disiplinler arası yaklaşımın sonucu olan "psikanaliz", Karl Marx ve Sigmund Freud kuramları birleştirilmesi ışığında dördüncü bölümde tartışılmıştır. Son olarak "teori-pratik" kavramları ve okulun bu kavramlara praksis bağlamında yaklaşım ele alınmaktadır. Ayrıca tüm bu kavramlar birbirleriyle bağlantılı oldukları göz önünde bulundurulmalıdır.

2.1 Eleştiri

Heinz Heimsoeth felsefe kavramıyla ilgili açıklamalarında, birçok düşünürün değindiği gibi kelimenin Grekçe karşılığındaki bilgi sevgisi, bilgeliğe çaba, bilgeliği isteme anlamlarına vurgu yapmaktadır. Bilgi sevgisini kendine yaşam tarzı yapan

kiçide filozoftur. Heimsoeth'a göre bazı filozoflar, bilginin peçindekoçaken hayat uğraçlamın anlamsızlığını gördükleri için eylem ve olaylar dünyasının dıçna çekilmeyi, müdahale etmemeyi tercih etmiçerdir. Diğer taraftan bazı filozoflar hayatın seyircisi olmayı kabul etmezler.⁶⁶ Seyirci olmayı kabul etmeyenlerin baçında Eleçirel Teori savunucuları gelmektedir. Filozofun hayata yabancı kalmaması gerektiğini savunan Eleçirel Kuramcılar, bilginin formel yasalarından ziyade, bu bilginin insan yaçamını nasıl etkilediğini ve değiçirdiğini odaklanılması gerektiğini belirtmekteler. Frankfurt Okulu üyeleri hayata müdahale eden, hayatı değiçiren bir felsefi anlayıçı benimsemekteler. Bu müdahaleyi "içkin, açkın ve diyalektik" eleçtiriyi bir arada kullanarak sağlamaktalar. Okulun diyalektik anlayıçı sonraki baçlıkta detaylı ele alındığından dolayı, Ğinli genel hatlarıyla içkin ve açkın eleçtiri kavramları incelenecektir.

Çekin eleçtiri, ele aldığı kuramı eleçtirirken baçlangıç noktası olarak bu kuramın kendi kavramsal ilkelerini ve ölçütlerini temel almaktır. Bu bir bakıma, eleçtiri konusu olan problemin dıçsal ölçütlere göre değil kendi içsel ilkeleriyle irdelemektir.⁶⁷ Baçka bir anlatımla, içkin eleçtiri "bir nesnenin kendi kavramsal ilkeleriyle içebaçlar bunların uzantılarını ve sonuçlarını geliçtirir. Sonra nesneyi yeniden bu sonuçlar açısından kurcalar, değerlendirir. Eleçtiri, nesnenin dıçındaki bir ölçüte dayanmaz, (...) içerden hareket eder."⁶⁸

En genel anlamıyla açkın(lık); bir Ğeyin ya da bir düzeyin ötesine geçme, ötesinde olmaktır. Bu terim genellikle konu olan nesnenin, kavramın sınırlarının ötesinde olma anlamında kullanılmaktadır.⁶⁹ Bu bağlamda, açkın eleçtiri, içkin eleçtirden farklı olarak dıçsal ölçütlere dayanır. Bundan dolayı bu eleçtiri yönteminde tümel, genel daha ön plandadır. Sadece bütüne bakılarak yapılan bir

⁶⁶ Heinz Heimsoeth, *Felsefenin Temel Disiplinleri*, Çev. Takiyettin Mengüçöçlu, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2007, s. 23-26.

⁶⁷ David Held, "Horkheimer'in Eleçirel Kuram Çözümlemesi: Epistemoloji ve Yöntem", *Frankfurt Okulu*, Çev. Kahraman Bozkurt- H. Emre Bağce, (Ed. H. E. Bağce), Doğu Batı Yayınları, 2010, Ankara, s. 189-218.

⁶⁸ Orhan Koçak, "Önsöz", Max Horkheimer, Akıl Tutulması, *Horkheimer ve Frankfurt Okulu*, Metis Yayınları, Ğstanbul, 2018, içinde, s. 47.

⁶⁹ Abdülbaki Güçlü ve diğerleri, *Felsefe Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2002, s. 121.

değerlendirmenin eksiklikleri olmakla birlikte, bazı durumlarda bütünlük imgesi koruyan değerlendirmeler gerekmektedir. Bu bütünlüğü koruyan aÇkın eleÇtirdir.

Frankfurt Okulu teorisyenlerinden olan ve yaygın kanıya göre okulun eleÇirel kimlik kazanmasının mimarları olan Adorno, Horkheimer ve Marcuse için eleÇtirinin üstünlüğünü savunmakla beraber, EleÇirel Kuram'da ana hedef bu iki eleÇtiri türünün gergin birlikteliğini korumaktır. Bu iki tür eleÇtiri bir arada kullanıldığında hayatı, dünyayı yorumlamanın ötesine geçilip değiğirme eylemine giriÇilmiÇ olunur.⁷⁰

Çkin ve aÇkın eleÇtirinin birlikteliği gerçeğliği örtmeyen, onu bütün yönleriyle açığa çıkaran diyalektik bir eleÇtir felsefesinin ortaya koyulmasını sağlamaktadır. EleÇtride amaç gerçeğliği örtmek ya da abartmak değil, değifreetmektir. Böyle bir eleÇtiri, okul üyelerine göre, ancak eleÇtirikonusu olan sorun toplumdaki ve tarihten yalıtılmadan irdelemekle mümkündür. Toplum ve tarihle bağı kurulan eleÇtiri, yaÇınmakta olan toplumsal sorunlar karÇısında duyarı olmayı, fikir üretmeyi ve çözüm yolları sunmayı olanaklı kılmaktadır.

Toplumla ve tarihle bağı kurabilen eleÇtir, hiçbir nesneye ya da soruna mutlaklık niteliği yüklemeyecektir. Bunu nedeni mutlaklığın sabitlik anlamı barındırmasıdır. Mutlaklık ve sabitlik gibi nitelendirmeleri kabul etmeyen EleÇirel Teori, kavramları sürekli değiğen, dönüÇen özelliğini göz önünde bulundurur. Bundan dolayı eleÇtiriya da eleÇtird felsefe, kavramları sürekli eleÇtird bir gözle her dönem tekrar ele almalı ve dönemin koÇullarına göre yeniden yorumlamalıdır.

Kısacası, Frankfurt Okulu'nun temel özelliklerini yansıtmada önemli bir kavram olan eleÇtiri; sorunların öncesini ve sonrasını hesaba katan, bireyi tarihsel bağından ve toplumsal koÇullarından yalıtılmadan ele alan, kavramları ütöpik bir anlayıÇı sığınmadan açıklayan bir tutumdur. Felsefi tabirle Frankfurt Okulu'nda eleÇtiri; ontolojik olan ile epistemolojik olanın bir arada karÇıllıkla ele alınmasıdır.

⁷⁰ Bkz. Orhan Koçak, *Horkheimer ve Frankfurt Okulu*, s. 51.

2.2 Diyalektik Anlayış

Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün epistemolojisinin en dikkat çekici özelliği idealizm-materyalizm ikilemindeki konumlanıdır. Okulun önde gelen üyeleri için, özellikle Adorno ve Horkheimer, felsefe tarihinde birçok filozofun düşüncesini geliştirmek için başvurduğu bu ana ikilem aşılması gereken bir ayrımdır.⁷¹ Bu tezin birinci bölümünün ilk sayfalarında genel hatlarıyla değinildiği gibi, Eleştirel Kuram'ın ilk temsilcileri, okulun birinci ve ikinci kuşak üyeleri, İdealizmin en büyük temsilcisi Hegel ve Materyalizmin en önemli temsilcisi Marx'ın geliştirdikleri diyalektik yöntemle devamlı alakadar olmuşlardır Okulun önde gelen üyeleri, bu iki önemli düşünürün –Hegel ve Marx- felsefi perspektifini oluşturan diyalektik yöntemle ilgili yaptıkları çalışmalarını inceleyip ve bu inceleme sonucunda idealizm-materyalizm ikileminin aşılması gerektiği fikrine ulaşıyorlar.

Burada bir parantez açıp idealizm ve materyalizm arasındaki farkı kısaca açıklamak yerinde olacaktır.

Materyalizm, "kendinde nesnenin" veya zihnin dışında nesnenin kabul edilmesidir: Bu anlamda düşünceler ve duyular, bu nesnelerin kopyaları ya da yansımalarıdır. Buna karşın olan düşünce (idealizm), bu nesnelerin "zihin olmaksızın" var olamayacağını öne sürmektedir; nesnelere, duyuların bir bileşesidir.⁷²

Yukarıdaki alıntıdan anlaşılacağı üzere, materyalist anlayışta ana nokta dış dünyadaki nesneyken, idealizmde dış dünyayı belirleyen düşüncedir. Bu durum, birbirinden bağımsız ya da birinin diğerini belirlediği iki farklı dünya fikrinin oluşmasına neden olmaktadır. Koçak'ın tespitlerine göre, Hegel, felsefenin bu önemli sorununu -düşünce ile varlık arasındaki ilişki sorununu ya da öncelik/sonralık sorunu- "özdeşlik teorisiyle" çözmek ister. Düşünceyle varlık arasındaki ilişkiyi kabul eden Hegel, varlığı düşüncenin bir ürünü olarak görür. Lukacs ise düşünce ile varlığın özdeşlik teorisini kabul etmekle beraber varlığın önceliğini, varlığın düşünceyi belirlediği fikri temelinde bir özdeşlik anlayışını kabul etmektedir.⁷³

⁷¹ Dellaloğlu, *Frankfurt Okulu'nda Sanat ve Toplum*, s. 27.

⁷² Vladimir I. Lenin, *Materialism and Empirio-Criticism*, s. 14'ten aktaran; Slater, *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi*, s. 81.

⁷³ Bkz. Orhan Koçak, *Horkheimer ve Frankfurt Okulu*, s. 31.

Kısacası, on dokuzuncu yüzyılın önemli idealist filozoflarından biri olan Hegel ve diğer idealist düşünürler, varlık ile düşünce arasındaki uçurumu kapatmak için tikel ile genel, parça ile bütün arasında bir bağ kurmaya çalışmışlardır. Ancak, bu çabaya rağmen düşüncenin, genelin, tümelin baskınlığı söz konusudur. Diğer taraftan “(...) Marksizmin diyalektiğin Hegel“deki köklerini ve teori-pratik birliğini öne çıkaran bir Marx yorumu öneren”⁷⁴ Lukacs ve takipçileri ise özdeşlik teorisinde varlığın, tikelin, öznenin belirleyici olduğu bir yapı ortaya koymaktalar. Eleştirel Teori“nin önemli isimleri bu durumu aşarak yeni bir diyalektik yöntemi ortaya koymaya çalışırlar

Eleştirel Teori savunucuları, kaba materyalizm ile metafiziğe varan idealizm fikrine karşı çıkmaktalar. Bu karşı çıkışın büyük nedeni, özne ve nesneyi mutlak olarak ayıran kaba materyalizm ve bu ikisinin özdeşliğine dayanan metafiziğin birbirinden bağımsız ve ayırık iki dünya oluşturmasıdır. Diğer taraftan, özne ve nesne ayrıklığı ya da özdeşliği, bütün ile parçanın ilişkisinin doğru teşhisini engellemektedir. Parçayı oluşturan tikelin, içinde var olduğu bütünün esiri olmaması önemlidir. Bütünün hegemonyasına dayanan bir anlayış-ki bu idealist düşünce baskın bir tutumdur- tikelin etkisizleştirilme, özerkliğinin yok olduğu bir durum doğurmaktadır.⁷⁵ Aynı şekilde, bütünden bağımsız, bütünden hiçbir şekilde etkilenmeyen bir tikelden bahsetmekte mantıklı değildir. Okul Teorisyenlerine göre, bütün ile tikelin her süreçte karşılıklı etkileşimsöz konusudur.

Tüm bunlarla birlikte, Frankfurt Okulu üyeleri kendi özgün diyalektik yöntemlerini oluştururken Marx, Hegel ve bu iki filozofun takipçilerinin diyalektikle ilgili kimi düşüncelerinden faydalanmaktadırlar. Okul temsilcilerine göre, iki akımın (materyalizm ve idealizm) düşünceleri doğru analiz edilerek, kapsayıcı yeni bir diyalektik yöntem bulunabilir.

Okulun önemli temsilcilerinden Horkheimer, “diyalektik materyalizmin” insanları yaşadığı dönemin özgün koşullarından yalıtılmadan tarihsel dönem bağlamında ele alma fikrine “ (...) İnsanlar da yalıtılmıŞ, birbirlerinden ve dünyadan soyutlanmıŞ birlikler, monadlar olarak tözleştirilmiŞ değildir; tüm varlıkları (...),

⁷⁴ A. g. e., s. 21.

⁷⁵ Dellaloğlu, *Frankfurt Okulu'nda Sanat ve Toplum*, s. 28.

kendi çağlarında toplumda oluşmuş koşulların toplamına da bağlıdır”⁷⁶ ifadesi ile desteklediği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, Horkheimer, kaba materyalizmin birçok fikrini kabul etmez. Öncelikle, “tinsel yaratımlar var olan gerçekliğin basit bir yansımasıdır” düşüncesine itiraz etmektedir. Böyle bir kabul, dünyada var olan her şeyin maddenin bir yansıması olarak görülmesine neden olmaktadır. Horkheimer’in kaba materyalizme yönelttiği diğer bir eleştiride duyusalculuğun mutlaka kaldırılması konusudur. Bilginin temelini duyusal yaratılar oluşturması fikri kabul edilebilecek bir fikirdir. Ancak buradaki itiraz; duyusal deneyimleri tarihsel süreç bağlamından koparıp, sabit/değişmeyen olarak ele alan kaba materyalist anlayıştır.⁷⁷

Eleştirel Teori savunucuları diyalektik yöntemlerini oluştururken, yukarıda gösterilmeye çalışıldığı gibi, nasıl ki kaba materyalizmin tutumunu eleştiri tarihsel materyalizmin bazı ilkelerini kabul etmişse; metafiziğe varan idealizm fikrini de sert eleştirip, “diyalektik idealizmin” temel fikirlerinden faydalanmaktalar. Dellaloğlu’nun belirttiği gibi, Frankfurt Okulu’nun önemli özelliklerinden Horkheimer, Hegel metafiziğinin ve bu anlayışın sonucu olan idealizm fikrinin bazı kabullerini eleştirir. Horkheimer, “ (...) Hegel metafiziğini, bilgi denen şeyin sonsuz öznenin bilgisi olduğu biçimindeki sayılıya, diğer bir deyişle, özne ile nesne, akıl ile madde arasında bir özdeşlik olduğu yolundaki mutlak varlığın en son üstünlüğüne dayanan sayılıya sahip olmakla eleştirir.”⁷⁸ Ancak Frankfurt Okulu üyeleri, Hegel’in “diyalektik dolayım” düşüncesinden faydalanmaya çalışırlar. Diyalektik dolayım, tikel ile genel, parça ile bütün, varlık ile düşünce arasındaki ilişkidir. Bu ilişki, başka bir anlatımla, birinin diğerini (tikel-tümel, parça- bütün, varlık-düşünce, özne-nesne) yok etmediği, indirgemediği, eritmediği bir ilişkidir. Okul üyeleri kendi felsefi tutumlarını oluştururken bu düşünceye sadık kalmaya çalışmaktalar.

Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü’nün bütün üyelerinin diyalektikle ilgili fikirlerini tartışmak bu tezin kapsamını aşacağı için burada Enstitü’nün yalnızca bu konuyla ilgili genel kabulleri ve önde gelen isimlerinin –özellikle Horkheimer ve

⁷⁶ Max Horkheimer, “Günümüz Felsefesinde Rasyonalizm Tartışması Üzerine (1934)”, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, Çev. Mustafa Tüzel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 87-140.

⁷⁷ Gülenç, *Frankfurt Okulu Eleştirisi, Toplum ve Bilim*, s. 48-49.

⁷⁸ Dellaloğlu, *Frankfurt Okulu’nda Sanat ve Toplum*, s. 29.

Adorno'nun- diyalektik kavramıyla ilgili fikirleri incelenmektedir. Yukarıda materyalizmin ve idealizmin diyalektik yöntemleri incelenirken okulun nasıl bir diyalektik yöntem kullandığının ipuçları verilmektedir. Eleştirel Kuramcılar, kuracakları diyalektik yöntemin kapalı bir sistem olmamasına özellikle özen göstermektedirler. Aslında bu ilke okulun bütün sisteminin önemli bir özelliğidir. Konuyla ilgili Jay'ın saptamaları tam yerindedir:

Eleştirel Teori'nin özünde kapalı sistemlere karşı bir antipati yatar. Eleştirel Teori'yi böylesi bir kapalı sistem biçiminde ortaya koymak, öncelikli olarak onun açık uçlu, derinlemesine araştırmaya dayanan ve tamamlanmamış niteliğini çarpıtmak demektir. Horkheimer'in, kendi fikirlerini, Alman felsefesinin bilhassa özelliği olan hantal ciltlerde ifade etmek yerine makaleler ve aforizmalar biçiminde, açık bir şekilde ifade etmeyi seçmesi, elbette tesadüf değildir. Adorno ve Marcuse, bitmiş kitaplar üzerinden konuşmaya istekli olmalarına rağmen, bu kitapları pozitif ve sistematik felsefi ifadelere dönüştürmeyi reddetmiştir. (...) Bu yüzden Eleştirel Teori'nin gelişimi, diyaloga dayanır; yani, Eleştirel Teori'nin kökeni, toplumsal fenomenlere uygulama iddiasında bulunduğu yöntemi kadar diyalektiktir.⁷⁹

Horkheimer'in diyalektik kavramı yukarıdaki pasajda anlatılanla paralellik göstermektedir. İki ucu kapalı, tamamlanmamış bir diyalektik anlayışı kabul etmeyen Horkheimer, Hegel ve Marx'ın diyalektiğini bu çerçevede eleştirir. Ona göre, Hegel'in diyalektiği burjuva devletinde, Marx'ın diyalektiği ise komünist toplumda son bulmaktadır.⁸⁰ Diğer bir deyişle, Hegel'de hareketi sağlayan dünya tını iken, Marx'ta üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki çelişkidir. İki düğün sistemi de tarihi tamamlanmış olarak görmekte ve gelecekte ziyade geçmişe odaklanmaktadır.⁸¹ Böyle bir diyalektik anlayışın, diyalektiğin kendisiyle çeliştiğini ileri süren Horkheimer, tamamlanmamış diyalektik kavramına alternatif olarak "açık uçlu diyalektik" kavramını kullanır.

Eleştirel Teori'nin diyalektik işlevini açık uçlu diyalektik bağlamında inceleyen Horkheimer, "her tarihsel adımı sadece tek tek yalıtılmış veriler ve kavramlar değil, onların bağlanıştaki ve bütünsel içeriklerine göre değerlendirmek ve atılan adımın onlarda canlı olmasını sağlamak"⁸² olduğunu belirterek, diyalektiğin

⁷⁹ Jay, *Diyalektik İnceleme-Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950)*, s. 92.

⁸⁰ Dellaloğlu, *Frankfurt Okulu'nda Sanat ve Toplum*, s. 29-30.

⁸¹ Held, "Horkheimer'in Eleştirel Kuram Çözümlemesi: Epistemoloji ve Yöntem", *Frankfurt Okulu*, s. 189-218.

⁸² Max Horkheimer, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, Çev. Mustafa Tüzel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 396.

sürekli ievine vurgu yapmaktadır. Horkheimer, diyalektiği; kavram ile varlık arasındaki gerilimi bitirmek, açıktan anlamında kullanmadığı gibi bu ikiliyi tarihin içinden kopararak, bağımsız ögeler gibi de ele almaz. “Diyalektik, kendi kendini belirleyen ve kendi bağına bir bütün oluıran bir bağımsız düüne kavramıyla olan bağlarını”⁸³ kopartırsa kendisini geçici bir kavram haline getirecektir. Bundan dolayı, Horkheimer’in vurguladığı biçimiyle:

Açık uçlu diyalektik, akla uygun olanın tarihin herhangi bir noktasında tamamlanmış olduğunu kabul etmez, sadece (açık uçlu diyalektik) düünceleri sonuna kadar geliirmek ve nihai sonuçlarına ulaırmakla çelişkileri ve gerilimleri giderebileceğini, tarihsel dinamiği sonuca ulaılabileceğini düşünmez.⁸⁴

Frankfurt Okulu’nu olutıracak Enstitü’nün önden gelen isimlerinden biri olan Adorno, felsefi düüncesinin vasiyetnamesi olan *Negatif Diyalektik* adlı kitapta diyalektik ile ilgili düşüncelerini detaylı olarak ortaya koymaktadır. Adorno, adı geçen eserin önsözünde “Negatif Diyalektik” kavramının felsefe tarihinde bilinen diyalektik geleneğini ihlal ettiğini belirtir ve ekler:

Diyalektik, daha Platon’da bile bir düşünme aracı olan olumsuzlama aracılığıyla olumlu bir şey üretme amacı taşıdığı; sonradan bu olumsuzluk “olumsuzlamanın olumsuzlanması” kısa ve kesin ifadesini bulmuur. Bu kitap (Negatif Diyalektik), belirlenimden ödün vermeden diyalektiği bu olumlayıcı esastan kurtarmayı amaçlamaktadır.⁸⁵

Diyalektik gelenekte, gerçeğin çatıın iki karşı unsuru birlik oluşturarak uzlaırlar. Karıtar birlik oluşturarak, olumsuz bir durumdan olumlu bir sonuç çıkarırlar. Adorno’nun diyalektiğinde ise çatıın iki unsurun birlik oluşturması ya da uzlaması söz konusu değildir. Karıtar, birlik oluşturmadan birbirleriyle kavga halindedir. Bunların bütünleşmesi söz konusu değildir. Adorno’nun negatif diyalektiğinde bir bağlanıtan ya da sondan bahsedilmez.⁸⁶ Eletrel kuramın diğer düşünürleri gibi Adorno da mutlak, değişmeyen ve genel geçer yargılara ulaşmaya karşıdır ve bu olumsuzlamayı *Negatif Diyalektik* eserinde gösterir.

⁸³ Max Horkheimer, *Critical Theory*, s. 27’den aktaran; Orhan Koçak, *Horkheimer ve Frankfurt Okulu*, Akıl Tutulması için önsöz, s. 40.

⁸⁴ A. g. e., s. 40.

⁸⁵ Theodor W. Adorno, *Negatif Diyalektik*, Çev. geyda Öztürk, Metis Yayınları, İstanbul, 2016, s. 11-12.

⁸⁶ Tamer Yıldırım, *Adorno ve Estetik*, Değişim Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 92-98.

Sonuç olarak Eleştirel Teori'nin önde gelen isimleri, felsefe geleneğinde önemli bir kavram olan diyalektiği kendi eleştirel düşüncelerini yansıtmak için bir yöntem olarak kullanırlar. Ancak gelenekteki diyalektik tabirinin kimi özelliklerini eleştirerek, kendi özgün diyalektik anlayışlarını geliştirirler. Okul üyeleri, Hegel ve Marx'ın ve onların takipçilerinin diyalektik metotlarını eleştirilme bakış açılarıyla ele alarak, özgün bir diyalektik kavramı ortaya koyarlar.

2.3 Disiplinler Arası Yaklaşım

Ölk bölümde Horkheimer'in Enstitü'nün müdürü olmasıyla, okul çalışmaları arasında disiplinler arası yaklaşımın öncelik kazandığı ve bunun sonucunda farklı disiplinlerin iğbiliğinin diğer dönemlerde de güçlenerek devam ettiği vurgulanmıştır. Bu bağlamda, disiplinler arası çalışmayönteminin Frankfurt Okulu'nun metodolojisi ve teorisi için neden zorunlu olduğu tartışılacaktır. Bunun yanında, okulu tanımlamada kullanılan "eleştirilme" kavramının tam anlamıyla gerçekleştirilebilmesi için disiplinler arası yaklaşımın gerekliliği incelenecektir. Son olarak, farklı disiplinlerin katılımı ve iğbirliği sonucunda elde edilen çalışmaları vurgulanacaktır.

Eleştirel Kuramcılar, düşünce tarihinde birçok kişiye da ekolün problemleri bütün yönleriyle tek başına çözüme çabalarına itiraz ederler. Tek bir disiplinin/alanın karmaşıktoplumsal, siyasal ve felsefi problemleri çözümede yetersiz kaldığını ileri süren okul üyeleri; gerçekliğin karmaşıkyapısını bütün yönleriyle ortaya koyabilmek için alanların iğbiliğinin zorunlu olduğunu düşünürler.⁸⁷ Onlara göre, önemli ve karmaşık meseleleri, tek bir kuramın ve alanın inisiyatifine bırakmak ve buradan tatmin edici sonuçlar beklemek gerçekçi değildir.

Tek bir kuramın/alanın karmaşık problemleri tek başına analiz etmesini sağlıklı ve yeterli bulmayan Eleştirel Teori savunucuları, disiplinler arası çalışmayöntemini benimsemeyi zorunlu görürler. Eleştirel Teorisyenler, sosyal gerçeklik gibi kompleks ve iç içe konuları bütün yönleriyle tek bir disiplinin -örneğin iktisat- analiz etmede yeterli olamayacağını belirtirler. Okulun önemli teorisyenlerinden Horkheimer, bu zorunluluğu -disiplinler arası çalışmaya zorunluluğunu- doğa felsefesi ile toplum

⁸⁷ Gülenç, *Frankfurt Okulu Eleştirilme*, *Toplum ve Bilim*, s. 43-44.

felsefesi karşılaşması yaparak güçlendirir. Ona göre, nasıl ki doğa felsefesi farklı disiplinlerle ilintili, birlikte ve kendisini de içine katarak çalışıyorsa toplumsal felsefe de bu çalışmayı yöntemi benimsemelidir.⁸⁸

Yukarıda sunulan nedenlerden dolayı, Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü ilk kurulduğundan beri disiplinler arası çalışma yöntemini benimsemeye gayret göstermektedir. Özellikle Horkheimer'in Enstitü yönetici olmasıyla, okulun üye profilini oluşturan düşünürlerin farklı disiplinlerle uğraşma kılgılarından oluşması bu amaca ulaşmayı hızlandırmaktadır. Enstitü'nün kuruluşunda ve Grünberg döneminde; iktisatçı, felsefeci ve siyaset bilimci üye profili göze çarpmaktadır. Bu çeşitlilik, Horkheimer'in sürgün öncesi ve sürgün sonrası döneminde devam ettiği gibi, Adorno ve Habermas döneminde de devam etmektedir. Böylelikle, okul çatısı altında iktisatçı, sosyolog, felsefeci, siyaset bilimcisi, psikolog, tarihçi, müzikolog, edebiyatçı, antropolog ve hukukçu birlikte çalışmaları bulmaktadır.

Frankfurt Okulu'nun disiplinler arası metodoloji anlayışı üyelerin kolektif ürün vermelerine zemin hazırlamaktadır. Yayınlanan makale ve kitaplar, okul üyelerinin ortak eleştirisi/analizi sonucunda yayınlanmaktadır. Enstitü'nün yayın organında, yani *Toplumsal Araştırmalar Dergisi*'nde, yayınlanacak makaleler önce Enstitü'nün diğer üyeleri tarafından etraflıca değerlendirilip, eleştiri süzgecinden geçirilmektedir. Böylelikle okulun "diğer üyeleri tarafından etraflıca değerlendirilen ve eleştirilen pek çok makale, neredeyse bireysel birer çalışmada ziyade kolektif birer üretim olmuştur.⁸⁹ Yayınlanan makalelerin yanı sıra, birçok kitap da büyük oranda kolektif çalışmanın ürünüdür. Eleştirel Kuram'ın temel paradigmasını oluşturan birçok yapıt, okulun bazı üyelerinin ortak çalışmaları sonucunda meydana gelmiştir. Okulun çekirdek kadrolarından olan Leo Löwenthal, *Theodor Adorno'yla Anılarım* başlıklı konuşmasında bu durumu şöyle ifade etmektedir:

(...) Bu dönemde Horkheimer *Eclipse of Reason* (Aklı Tutulması) isimli çalışmasını kaleme almıştı. Adorno, kısmen de Pollock ve ben (Löwenthal), bu kitabın oluşumuna ciddi katkıda bulunmuşuk. Tam anlamıyla kolektif bir çalışma olmuştu. Kitapta ne gibi değişikliklerin yapıldığına dair bilgileri sadece Adorno ile benim aramdaki mektuplaşmalarda bulabilirsiniz. (...) Kırklı yıllarda *Aydınlanmanın Diyalektiği* de

⁸⁸ Kızılcılık, *Frankfurt Okulu*, s. 116-117.

⁸⁹ Jay, *Diyalektik İmgelem-Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950)*, s. 71.

kaleme alınmıŒı. Adorno'nun evine sık sık yaptığım ziyaretlerde onun Horkheimer'la birlikte kitabın her cümlesini tek tek ele alıp formüle etmesini seyretmek olağanüstü bir tecrübe ve zevkti. (...) Öte yandan antisemitizm iliŒkin çeŒitli etütlerin Œekillendiđi ortak çalıŒma ve tartıŒmalar (*Önyargı Üstüne ÇalıŒmalar- Otoritaryen KiŒilik*) da yine aynı döneme rastlamaktadır. (Bu çalıŒmaları yürüten) Adorno ile diğer çalıŒanlar ve Amerikalı profesörler arasında arabulucuk (arabuluculuk) yapmak durumunda kalıyordum.⁹⁰

Bu pasajda anlaŒılaađı üzere sadece çok yazarlı yayınlanan kitaplar değil, aynı zamanda tek yazarlı yayınlanan kitaplar da aslında ortak tartıŒma ve eleçtirinin ürünleridir. Bunu en iyi örneklerinden biri Adorno'nun *Minima Moralia* adlı eseridir. Adorno bu eserinin giriŒinde, yapılan çalıŒmada Horkheimer'in büyük katkısı olduğunu vurgular ve ekler: "Hiçbir düŒüne yok ki burada (*Minima Moralia*"de), onu kâğıda geçirmeye vakit bulmuŒ adam kadar Horkheimer'e de ait olmasın."⁹¹ Diğer bir örnekte, Frankfurt Okulu'nun bağapıtı sayılan *Aydınlanmanın Diyalektiği* adlı eserdir. Bu eser Adorno ile Horkheimer'in eseri gibi gözükse de, onların vurguladığı Œekliyle, özelde Löwenthal genelde Enstitünün farklı çalıŒmalarıyla bağlantılıdır.

Bu noktada konunun daha iyi anlaŒılabilmesi için Enstitü'nün disiplinler arası programının; "tikel-tümel, parça-bütün (genel), birey-toplum" gibi önemli kavramları nasıl yorumladığını kısaca açıklamak yerinde olacaktır. Diğer bir deyiŒle, bu kavramlar arasında doğru bir iliŒki kurulabilmesi için çeŒitli disiplinlerin bütünleŒmesinin neden gerekli olduğuna bakmak önemlidir.

Eleğtrel Kuramcılar tikel ile tümel, parça ile bütün (genel), birey ile toplum arasında doğru ve karŒılıklı bir iliŒkinin kurulmasını önemserler. Onların temel çabası "tikel (birey/parça) olana, içinde var olduğu genel (toplum/bütün) olanda bir hareket alanı sağlamak ve genelin tikel üzerindeki hegemonyasını kırmaya çalıŒmaktır."⁹² Diğer taraftan, okul üyeleri, nasıl ki bütün/toplum karŒısında tikelin/bireyin hakkı savunuyorlarsa; tikeli/bireyi özden bağımsız, kapalı devre ve ayrı varlıklarınığ gibi ele alan atomistik yaklaŒımı da kabul etmezler. Atomistik

⁹⁰ Leo Löwenthal; "Theodor Adorno'yla Anılarım", *Adorno: Kitle, Melankoli, Felsefe*, Çev. Kaan H. Ökten, Cogito, sayı 36, Yaz 2003, s. 65-75

⁹¹ Theodor W. Adorno, *Minima Moralia*, Çev. O. Koçak, A. Doğukan, Metis Yayınları, Œtanbul, 2009, s. 18.

⁹² Dellaloğlu, *Frankfurt Okulu'nda Sanat ve Toplum*, s. 28.

yaklaşımın göre her insan, öteki insanlardan ayrı ve toplumdan etkilenmeyen bir varlıktır. Yani bu yaklaşım göre, bireyler toplumdan bağımsız birer varlıklardır.⁹³ Eleştirel Kuramcılar, birey ile toplum arasındaki karşılıklı etkileşimi görmeyip, tikel/bireyi genelden bağımsız varlıklar olarak ele alan “ontolojik atomculuğa”⁹⁴ zıt fikirler ortaya koymaktadırlar. Kısacası, onlara göre, felsefenin bu önemli kavramları birbirlerinin üstünde ya da ötesinde değildir. Parçalar ancak bütün içinde anlaşılabilir. Aynı zamanda, bütün de parçanın içinde gizlidir. Tikel ile tümel, parça ile bütün (genel), birey ile toplum gibi kavramları birbiriyle ilişkilendirerek birini diğerine kurban etmeden incelemek son derece önemlidir.

Frankfurt Okulu epistemolojisinin en önemli özelliğini oluşturan bu kabuller ancak disiplinler arası bir yaklaşımla çözülebilir. Çünkü kapsamlı felsefi meselelere, tek bir alanın/disiplinin çözüm üretmesi mümkün değildir. Eleştirel Teori savunucularına göre, birçok disiplin yan yana gelerek karmaşık meseleleri, tarihsel ve toplumsal bağlamdan koparmadan incelemelidir. Disiplinler arası yaklaşım, farklı disiplinlerden ve geleneklerden gelen düşünce insanlarının (filozof, sosyolog, tarihçi, iktisatçı ve psikolog gibi) ortaklaşa çalışmaları mümkün kılacağından; tikel ile tümel, parça ile bütün, birey ile toplum gibi zıt kavramları ilgili disiplin görüşüne bu disiplinin diğer disiplinlerle iletişimi doğrultusunda sağlıklı bir şekilde değerlendirilecektir.

Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün disiplinler arası araştırma metodolojisi benimsemesi ve bunun sonucunda üyelerin farklı disiplinlerden gelen kişilerden oluşması; okul çatısı altında farklı konular ve alanlarla ilgili eserler verilmesine, çalışmalar yapılmasını olanak sağlamaktadır. Frankfurt Okulu genelde felsefe okulu olarak bilinir ve yapılan çalışmalarında sadece bu disiplinle ilgili olduğu zannedilir. Ancak Enstitü'nün tarihsel gelişim çizgisi ve dönemleri incelendiğinde, hem nicelik hem de niteliksel olarak farklı konularda çalışmalar yapıldığı ve eserler ortaya koyulduğu görülmektedir. Ağırlıklı olarak felsefe ve sosyoloji alanında eser verilmekle beraber; ekonomi, psikoloji, siyaset bilimi,

⁹³ Brian Fay, *Çağdaş Sosyal Bilimler Felsefesi*, Çev. G. Mail Türkmen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 50-52.

⁹⁴ A. g. e., s. 52.

edebiyat, müzik ve kültür gibi alanları ilgilendiren konularda azımsanmayan sayıda kitap ve makale çalışması yapılmıştır. Bu çeşitliliğin ana sebebi, okulun disiplinler arası programı benimsemesidir.

Son olarak, uzmanlaşma konusu ile disiplinler arası çalışmayöntemi arasındaki ilişkiye değinmek yerinde olacaktır. Böyle bir çabanın ana nedeni, okul üyelerinin, ağıruzmanlaşma ile aklın araçsallaşması arasında bağ olduğunu ileri sürmeleridir. Bundan dolayı öncelikle şu noktayı açıklamak gerekir: Neredeyse tüm Enstitü düşünürleri, sosyal bilimlerle ya da doğa bilimlerle uğraşan kişilerin sadece bir alana/konuya sıkışarak, diğer alanları görmezden gelen bir tutum sergilemelerini kabul etmezler. Bu tür bir uzmanlaşma, “her disiplinin kendi içine kapanarak mevcut sorunları tahakkümü altına alması, dolayısıyla her disiplinin sistemin çizdiği sınırlar çerçevesinde davranarak o sınırları”⁹⁵ aşmayan bir yöntem izlemesine neden olmaktadır. Ağıruzmanlaşma; disiplinlerin ayrışmasına, bağı koparmasına ve ayrılaşmasına hizmet etmemelidir.

Bu noktada Eleştirel Teori savunucularının nasıl bir uzmanlaşmayı referans aldıkları sorusu akla gelebilir. Onlara göre, farklı disiplinlerden uzman düşünürler hiçbir disiplini dışlamadan, gerçekliği her yönüyle araştıran bir yöntemi benimsemelidirler. Kendi alanlarında uzmanlaşmış spesifik disiplinler örneğin felsefe, sanat, bilim, sosyoloji ayrılaşmanın/zıtlaşmanın tersine, birbirleriyle iletişim halinde yeni bir sentez oluşturarak çalışmalıdırlar.

2.4 Disiplinler Arası Yaklaşımın En İyi Örneği: Psikanaliz

Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü’nün ana perspektifini oluşturan Eleştirel Kuram, kendini diğer kuramlardan birçok noktadan ayırmaktadır. Bu ayırım noktalarından bir tanesi, teorik olarak ileri sürdüğü bir durumu pratikte de uygulama çabaları yaratmaktır. Başka bir anlatımla, Eleştirel Kuram kendini diğer kuramların karşısında konumlandırırken ileri sürdüğü disiplinler arası metodoloji anlayışını pratik anlamda da karşılayacak çalışmalar yapmak istemektedir. Dolayısıyla, okul tarihinde psikanaliz üzerine yapılan çalışmalar disiplinler arası bakışın pratik yansımalarıdır.

⁹⁵ Gülenç, *Frankfurt Okulu Eleştirisi*, *Toplum ve Bilim*, s. 43-44.

Frankfurt Okulu üyeleri disiplinler arası programı bağlamında, Marx ile Freud'un düşünceleriyle devamlı alakadar olmuştur. Bu çalışmanın birinci bölümünde ayrıntılarıyla anlatıldığı üzere, Eleştirel Teorinin köklerini bulma çalışmasında Marx ve Marksizm'in düşüncelerine rastlamamak imkânsızdır. Eleştirel Teori savunucuları, kuramlarını oluşturdukları ilk günden son güne kadar devamlı Marksizm ile bir şekilde alakalı olmuştur. Enstitü'nün ilk yöneticilerinden Grünberg, Frankfurt Okulu'nun Marksizm'e yönelik sempatisini açıkça ortaya koyup ve bunun kişisel bir tercihten ziyade okulun kurumsal bir politikası olduğunu özenle vurgulamaktadır. Ona göre, sorunları çözümünde anahtar kuram Marksist kuramdır.⁹⁶ Kısacası, Marx'ı tarihin büyük bir kişiyeti olarak anan okul üyeleri, onun temsilcisi olduğu Marksist düşünce sistemiyle kendi düşüncelerini karşılaştırarak özgün çalışmaları meydana getirdiler.

Enstitü'nün Freudculukla ilgilenmesi, Marksizm ile ilgilenmesi kadar eski olmasa da uzun bir geçmiştendir. Aslında bu ilgi, okulun kuruluşuyla aynı zamana denk gelmektedir.⁹⁷ Okulun önemli isimlerinden Horkheimer, 1920'li yıllardan başlayarak Freud ve onun geliştirdiği psikanaliz yöntemiyle ilgilenmektedir. Bu ilginin bağlamında okulun çekirdek kadrolarından olan ve "1930'lardan itibaren okulun ekonomi ve tarihten uzaklaşan kültür, estetik ve psikanalizde yoğunlaşmasında önemli rolü olan"⁹⁸ Löwenthal'ın büyük katkısı vardır. Okul temsilcilerinin, Freud ve onu geliştirdiği psikanaliz düşünce sistemiyle temasını arttıran diğer bir gelişmede Alman üniversiteleriyle ilişkili Freudcu ilk kuruluş olan Frankfurt Psikanaliz Enstitüsü'nün açılmasıdır. Bu Enstitü'nün açılmasında Horkheimer ve okulun diğer üyeleri aracılık yaparlar.⁹⁹ Geçen yıllarda

⁹⁶ Carl Grünberg, "Frankfurt Üniversitesi Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün Açılış Konuşması", s. 9'dan aktaran Slater; *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi*, s. 17.

⁹⁷ Assoun, *Frankfurt Okulu*, s. 107.

⁹⁸ Dellaloğlu, *Frankfurt Okulu'nda Sanat ve Toplum*, s. 17.

⁹⁹ Joel Whitebook, "The Marriage of Marx and Freud: Critical Theory and Psychoanalysis" adlı makalesinde Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü ile Frankfurt Psikanaliz Enstitüsü aynı binayı ve sınıfları paylaşıyorlar. Bu durum Frankfurt Okulu'nun psikanalizi ve Freud'u ciddiye aldıklarının göstergesidir. Aralarındaki ilişkinin kuramsal bir ilişkinin ötesinde olduğunu belirten Whitebook, Hegel, Marx ve Weber'in yanı sıra Freud'un da, Eleştirel Teorinin ana taşlarından biri olduğunu söyler. Bkz. Joel Whitebook, "The Marriage of Marx and Freud: Critical Theory and Psychoanalysis", *The Cambridge Companion to Critical Theory* (Ed. Fred Rush), Cambridge University Press, Cambridge, 2004, s. 74-102.

Okulun önemli simalarından olan Fromm ve Marcuse, yaptıkları çalışmalarla Freudculuk anlayışın okul çalışmalarında daha çok yer almasını sağladılar.

Bu noktada belki de sorulması gereken soru; aralarında önemli farklar olan bu iki düşünür (Marx ve Freud) ya da düşünce sistemi (Marksizm ve Freudculuk), hangi bağlamda ve hangi gerekçelerle Frankfurt Okulu'nun disiplinler arası programı çerçevesinde sentezleniyor ya da birleştiriliyordu? Eleştirel Kuramcılar, Marx'ın toplumla ilgili bazı düşüncelerinin tam olarak anlaşılabilmesi için bireyin ruhsal durumunu açıklayan kuramların da içine katılması gerektiğini ileri sürmektedirler. Marksist kurama eklenecek psikolojik kavramlar ve çözümlenmeler, toplumsal yapıların ve toplumsal gerçeklerin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Frankfurt Okulu üyeleri, Marksizm'in önemli kavramlarından, Marksist kuramı açıklamada kilit görev üstlenen "altyapı ile üst yapı" kavramları arasında kopukluk olduğunu, bu kopukluğun psikoloji disiplininin yardımı alınarak kapatılabileceğini ileri sürmektedirler. Bu girişimin diğer nedeni, geleneksel Marksist sınırları aşmaktır. Bilindiği gibi Horkheimer'in, Enstitü müdürü olmasıyla okulun perspektifinde birçok değişiklik olmuştur. Bunların en önemlisi Marksizm'in ekonomik-politik eleştirisini aşarak; onun toplumsal, kültürel ve sosyal yönüne vurgu yapmaktır. Marksizm'in bu yönünü ortaya çıkarmanın en iyi yollarından biri Marx'ın teorisi ile Freud'un birey psikolojisi ile ilgili çalışmalarını sentezlemektir. Marksçı kuramdaki ekonomik temel ile ideolojinin üst yapısal ifadesi arasındaki ruhsal bağlantı kanallarının nasıl oluşturulduğuyla ilgili Fromm'un tespitleri şöyledir:

Marks toplumun ekonomik temeli ile siyasal ve yasal kurumları, felsefesi, sanatı dini arasındaki karşılıklı bağımlılığı ele almıştır. Marksçı kurama göre ilki (toplumun ekonomik temeli) ikinciyi „ideolojik üstyapıyı“ belirler. Ama, Marks ve Engels, Engels'in çok kesin kabul ettiği gibi, ekonomik temelin ideolojik üstyapıya nasıl çevrildiğini göstermemiştir. Ben (Fromm) Marksçı kuramdaki bu boşluğun ruhsal çözümlemenin (psikanalizin) sağladığı araçlardan yararlanarak doldurulabileceğine ve ekonomik temel yapı ile üstyapının aracılıklarıyla birbirine bağlandıkları düzenekleri gösterenin olası olduğuna inanıyorum.¹⁰⁰

Bu pasajdan anlaşılacağı üzere Marx ile Freud arasında bir birliktelik kurulmaya çalışılmaktaydı. Ancak, bu birlikteliğin kurulmasının nedeni sadece

¹⁰⁰ Erich Fromm, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, Çev. Necla Arat, Say Yayınları, İstanbul, 1989, s. 87.

Marksçı kuramdaki boÇuk gidermek değildir. Freud'un kuramındaki toplumsal yönün eksikliği de giderilmeliydi. Lucien Goldmann'a göre, Freud'un kuramında bireyle toplumun birbirine uyumunu açıklamamada bazı temel boÇukluklar vardır. Freud'un bireyin topluma veya toplumun bireye adaptasyonunu sağlayan mekanizmalarla ilgili fikri olmaması,¹⁰¹ bireyin sosyal bir varlık olarak yeterince ele almamasına neden olmaktadır. Bütünden yani toplumdaki koparılmıÇ, izole edilmiÇ birey anlayıÇı sağlıklı ve tam bilgi vermemektedir. Psikoloji, bireyi ele alırken toplumsal koÇulardan yalıtarak ele alması onun en büyük çikmazıdır. Bu çikmazı, Okul üyeleri, Marksist Kuramın toplumla ilgili yaptığı vurgular ıĒında gidermeye çalıÇmaktadırlar.

EleĒitel Teori savunucularına göre, Marx ve Freud'un arasında bazı farklar olmasına rağmen benzer sorunlarla uğraÇmaları onları birleĒtirmektedir. Bu durumu göz önünde bulunduran Enstitü'nün önemli temsilcisi Fromm, Marx'ın toplum ve birey hakkındaki görüĒleri ile Freud'un psikanalitik görüĒleri arasında bir sentez yaratmaya çalıÇır. Ona göre, bu iki düĒünürün kuramının sentezlenmesini olanaklı kılan nedenler vardı. Bunlardan biri, Marx'ın kuramındaki bazı anahtar kavramların örneğin yabancılaşma, hümanizm, insan doğası gibi kavramlar; Freud'un insan davranıÇlarının nedenlerini açıklamak için kullandığı kavramlarla paralellik göstermesidir. Bunun yanında, toplum ve birey kavramlarını açıklamada Marx ve Freud'un bazı noktalarda birbirini tamamlaması, bu iki kuramı disiplinler arası anlayıÇ bağlamında bütünleĒtirmeyi olanaklı kılmaktadır.

Fromm, Enstitü'nün yayın organı olan *Toplumsal Araştırmalar Dergisi*'nde Freud ve Marx'la ilgili makaleler kaleme alır ve bu çalıÇmaları, psikanaliz ile Marksizm'i birleĒtirmenin ilk somut örnekleridir. Marx ve Freud'u ilk kez sentezleyen kişilerden biri olan Fromm, yaptığı çalıÇmalarıyla Marksist bir toplumsal psikolojiyi geliĒtirmeyi hedefler. Freud ve Marx'ın fikirlerinden faydalanarak ve bu iki düĒünürü çalıÇmalarını sentezleyerek, birey ile toplum arasında bağ kuran kavramları ortaya koyar. Böylelikle, Freudculuğu Marksist anlayıÇla zenginleĒtirip,

¹⁰¹ Goldmann, "Marcuse'yi Anlamak", *Frankfurt Okulu*, s. 305-319.

sosyal psikolojinin gelişmesine katkı sunmaktadır.¹⁰² Bu çalışmalar, Frankfurt Okulu'nun disiplinler arası çalışma pensibinin bir sonucudur.

Frankfurt Okulu teorisyenlerinden olan ve yaygın kanıya göre Fromm'dan sonra okulun Marksizm ile Freudculuğu birleştirme çabasının en iyi örneklerini veren diğer bir üyede Marcuse'dır. Özellikle Avrupa'da yaşanan savaşlar sonrasında yaşanan barbarca durumlar ve başarsız devrim girişimleri; Marcuse'nın toplumsal hareketleri ve bireyleri değerlendirirken yeni çölylere bakması gerektiği fikrini güçlendirmektedir. Bu yeni alan Freud kuramı ve psikolojidir. Enstitü'nün interdisipliner çalışma anlayışının yarattığı ortamdan ve paradigmadan faydalanan Marcuse, Marx ile Freud'u sentezleme çalışmalarına konu alan eserler ortaya koyar.

Marcuse yapıtlarında, özellikle *Eros ve Uygarlık* ve *Tek Boyutlu İnsan* adlı eserlerinde, değişen toplumsal koşularını çözümler. *Eros ve Uygarlık* yapıtında toplum ve bireysel tutkular arasındaki ilişkileri irdeleyerek, içgüdüsel dürtüler ve bu dürtüleri bastırmak zorunda olan toplumsal örgütlemeler arasındaki temel çatışmayı ortaya koyar. Marcuse, bu çatışmaları konu ederken hem Marx'ın hem de Freud'un fikirlerinden faydalanır.¹⁰³ Böylelikle Marcuse, yapıtlarında, Marksizm ve Freudculuğu birleştirmeye çalışır ve Freud ile Marx'ı birleştirme yönündeki önceki çabaların daha da ötesine geçmeyi başarır. Ancak, hemen belirtilmeli ki, Fromm'un aksine Marcuse çalışmalarında çoğunlukla Freud'u daha çok referans almaktadır. Bilindiği gibi Fromm, Marx'ın teorilerini kendi düşünelerinin oluşmasında ana kaynak olarak görür. Marcuse ise bu iki düşünürü önemsemekle beraber, toplum-birey ilişkisini açıklarken Freud'un fikirlerine öncelik vermektedir.

Kısacası, sonradan Frankfurt Okulu olarak adlandırılan Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün önden gelen üyeleri, Marksizm ile Freudculuğu yeni disiplinler arası program ığında sentezlemeye çalışmışlardır. Böylelikle farklı disiplinlerin arasındaki sınırları ortadan kaldırarak, disiplinlerin bir arada çalışmalarına zemin hazırlamışlardır. Kompleks ve iç içe konuları bütün yönleriyle tek bir disiplinin analiz etmede yeterli olamayacağını ileri süren Enstitü üyeleri, Marx'ın toplumla

¹⁰² Douglas Kellner, "Erich Fromm, Feminizm ve Frankfurt Okulu", *Frankfurt Okulu*, Çev. H. Emre Bağce, (Ed. H. E. Bağce), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010. s. 357-386.

¹⁰³ Goldman, "Marcuse'yi Anlamak", *Frankfurt Okulu*, s. 312-313.

ilgili düşünceleriyle Freud'un psikanalitik görüşlerini yeni disiplinler arası metodoloji bağlamında sentezlemiştir.

2.5 Teori-Pratik Birliği: Praksis

Praksis kavramı, felsefe tarihi boyunca farklı düşünürlerin elinde, başka kavramlarla bağlantısı kurularak açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu kavramın tam olarak ne anlama geldiğini sistemli olarak ilk açıklayan Aristoteles'tir. O, bu terimi eylem, etkinlik ya da uygulama anlamında kullanır. Başka bir deyişle, Aristoteles, praksis terimini kuram ile yaratıcı üretime karşılık oluşturacak şekilde insan eylemlerini tanımlamak için kullanır.¹⁰⁴ Aristoteles'ten günümüze kuram ile bu kavramın pratikteki uygulamasının nasıl olduğunu açıklamaya çalışan birçok düşünür olduğu görülmektedir. Bu çalışmanın amacı ve kapsamı dâhilinde teori-pratik kavramlarının felsefe tarihinde farklı filozoflar tarafından nasıl ele alındığını kapsamlı olarak incelemek olanaklı değildir ancak konumuz açısından bu düşünürlerden Marx'ın konuyla ilgili fikirlerini kısaca inceleyip, Frankfurt Okulu üyeleri için teori-pratik birliğinin ne anlama geldiğini irdelemek yerinde olacaktır. Böylelikle, Eleştirel Teori'nin önemli niteliklerinden biri olan teori-pratik ilişkisi ortaya koyulmuş olacaktır.

Jay'ın, *Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nün Oluşumunu ve Frankfurt Dönemi* konusunu incelediği *Diyalektik İmgelem* adlı eserinde Marksist terminolojide praksis kavramının ne anlama geldiğini şu şekilde açıklar:

Genel hatlarıyla tanımlamak gerekirse, *praksis*, insanın kontrolü dışındaki güçlerin neden olduğu dışarı güdümlü davranış tarzından farklı olan bir çeşit kendi kendini yaratma eylemi için kullanılıyordu. *Praksis* kavramı köken olarak, Aristoteles onu *Metaphysics*'inde (Metafizik) ilk kullandığında salt düşünce temelli *theoria*'nın karşılığı olarak değerlendirilmesine rağmen, Marksist kullanımda teori ile kurulan diyalektik ilişki içerisinde ele alınmıştır. Aslına bakılırsa, *praksis*in salt eyleme karşılık olan ayırt edici özelliğinden biri onun teorik değerlendirmelerle donatılmasıydı. Devrimci eylemin amacı da teori ve *praksisi* birleştirmek olacaktır.¹⁰⁵

Marx, praksis üzerine yaptığı vurguyla teorinin pratikle pratiğin de teoriyle karşılıklı bir ilişkinin varlığına dikkat çekmektedir. "Marx"la birlikte, önceleri düşünmenin alanı içinde kalan kuramdan kopuk olduğu savlanan *praksis* yeni bir

¹⁰⁴ Güçlü ve diğerleri, *Felsefe Sözlüğü*, s. 1182.

¹⁰⁵ Jay, *Diyalektik İmgelem-Frankfurt Okulu'nun Tarihi ve Çalışmaları (1923-1950)*, s. 40.

boyut kazanmıŒ: dünyayı dönüŒürmeye yönelik devrimci bir çaba bağlamında „kuamla eylem birliği“ diye tanımlanmıŒtır.”¹⁰⁶ Böylelikle teori gerçeklikten ve yaŒımdan kopuk, içi boŒbir faaliyet olmaktan çıkmıŒ, düŒüne ile eylem arasında bir iliŒkinin kurulmasına imkân veren bir kavrama dönüŒümüŒtür. Bu dönüŒüm filozoflara yeni bir görev yüklemektedir. Marx’ın deyiŒyle bu görev dünyayı deđiŒirme görevidir: “Filozoflar dünyayı yalnızca çeŒili biçimlerde yorumladılar, aslolan onu deđiŒirmektir.”¹⁰⁷

Marx’ın izinden giden EleŒtrel Teori savunucuları, EleŒtrel Kuram’ı sadece teorik bir tartıŒma faaliyeti olmaktan çıkarmaya çalıŒırlar Teori tamamıyla anlamsız değildir ancak teori pratikle beslenmedikçe hayattan ve gerçekten kopuk olur. Onlar, teorinin pratikteki karŒılıđını arayarak, düŒümenin gerçek hayattaki karŒılıđını bulmaya zemin hazırlarlar. Bu durum doğal olarak felsefeyi salt teorik tartıŒmalardan çıkarıp yaŒanın içine sokmaktadır.¹⁰⁸ Teori ile pratik arasındaki iliŒkiye böyle yaklaŒan Frankfurt ekolü, kendini hayattan eđdeyiŒlekendini toplumsal olaylardan koparmayı doğru bulmaz. Bu perspektif sayesinde eylem dıŒında ya da eylemden üstün bir teorin anlamsız kılan EleŒtrel Kuramcılar, teorinin gerçek yaŒımdaki uygulama alanlarına vurgu yaparlar.

Frankfurt Okulu üyeleri, sadece teorik söylemlerle kendini yaŒımdan koparmıŒ izole etmiŒ metafiziksel söylemleri eleŒtirmektedirler. Okulun önemli temsilcilerinden Horkheimer, metafizikçilerin sadece teorik bir tartıŒma faaliyetine sığınıp insanlığın yaŒalıđı acılardan habersiz olmalarını eleŒtirir ve ekler: “Metafizikçiler ne kadar haklıdır bilemiyorum; belki de, bir yerlerde özellikle çok güçlü ve etkili bir metafizik sistem ya da fragman vardır. Ancak Œunubiliyorum ki, metafizikçiler, insanların çektiği acılardan genellikle pek etkilenememiŒerdir.”¹⁰⁹ Gerçek hayata yaŒanan sorunları ikinci plana iterek, bütün gücünü metafizik

¹⁰⁶ Güçlü ve diğerleri, *Felsefe Sözlüğü*, s. 1183.

¹⁰⁷ Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, Çev. Olcay Geridönmez-Tonguç Ok, Kor Kitap, Œstanbul, 2018, s. 17.

¹⁰⁸ Gülenç, *Frankfurt Okulu EleŒtiri, Toplum ve Bilim*, s. 50.

¹⁰⁹ Horkheimer, *Dämmerung*, s. 86’dan aktaran Jay; *Diyalektik İmgelem-Frankfurt Okulu’nun Tarihi ve ÇalıŒmaları (1923-1950)*, s. 100.

sorunlarına ayıran felsefi anlayışın kabul etmeyen Eleştirel Teori, teori-pratik ilişkisini öne çıkararak düşünce-eylem birliğini kurmak istemektedir.

Frankfurt Okulu olarak adlandırılan düşünce ekolü ve bu ekolün geliştirdiği Eleştirel Kuram, kendini pratik bir mücadele teorisi olarak tanımlaması yani teori-praksis bağını kurması, “felsefeyi sadece gerçekliği temsil eden bir düşünce dizisi olmaktan çıkarıp; hayatı anlayan, yorumlayan ve (en önemlisi) onu dönüştürülen (değiştirebilen) bir”¹¹⁰ etkinlik olduğunu da göstermektedir. Başla bir anlatımla, Eleştirel Felsefenin pratik bir mücadele teorisi olması, var olan toplumsal sorunları tanımlayarak öylece kendi haline bırakma yerine, bu sorunlara alternatif sunan ve bu alternatif eyleme dönüştürmek isteyen bir teori olduğunun içtendir. Dünyayı yorumlamanın ötesine geçmek isteyen Eleştirel Teori savunucuları, onu değiştirmek için teori-eylem birlikteliğini kuran felsefi perspektif sunmayı hedeflemektedirler.

Bu noktada, teori, pratik ve praksis kavramları arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiğini incelemek yerinde olacaktır. Bunu yaparken, Adorno ve Horkheimer’in yeni bir “Komünist Manifesto” yazma amacıyla 1956 yılında gerçekleştirdikleri ve üç hafta boyunca süren sohbet/tartışmakayıtları yol gösterici olacaktır. Adorno, teori ile pratiğin temelde nasıl bir ilişkiye sahip olduğunu incelerken, düşünceye önemli bir rol biçmektedir. Düşünmeyi bir davranış biçimi olarak gören Adorno, düşünmenin bizzat pratik bir yönü olduğunu ve düşündüğünde bir şey yaptığımızı vurgular. Ona göre, “düşünce aslında her türlü özel içerik önünde direnmenin kuvvetidir. (...) Sağlam olarak düşünümüç bir şey başla bir yerde başkaları tarafından düşünümek zorundadır: Bu güvenen en yalnız en güçsüz düşünceye bile eçik etmektedir.”¹¹¹ Bu düşünceleriyle, Adorno, teorik düşünmenin eylemden arınmış saf bir şey olduğunu varsayanların yanıldıklarını söyler. Horkheimer ise düşünmenin bu içine biraz mesafeli durarak, teori ancak pratiğe hizmet etmesi durumunda gerçek anlamda bir teori olabileceğini ileri sürer. O, kötü teorinin sadece kendine

¹¹⁰ Gülenç, *Frankfurt Okulu Eleştiri, Toplum ve Bilim*, s. 50.

¹¹¹ Theodor W. Adorno, *Eleştiri / Toplum Üzerine Yazılar*, Çev. M. Yılmaz Öner, Belge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 106.

yetme peçinle olduğunu ve sadece bir Çayleri ortaya koymaktan başka hedefi olmadığını vurgular.¹¹²

Bununla birlikte aralarında bazı farklar olmasına rağmen Frankfurt Okulu üyeleri, düşünce ile eylem (teori ile pratik) arasında katı bir ayrıma itiraz edip, bu ayrımı ortadan kaldıracak yeni bir perspektif önermektedirler. Onlara göre, teori ile pratik arasında karşılıklı bir ilişkiye iletilmelidir. Marx'ın düşünce ile gerçeklik için söylediğini Frankfurt Okulu teori ile pratik için söylemekteydi: Teorinin kendini gerçekleştirme çabasına girmesi yetmez, pratikte teoriye doğru çaba göstermelidir. Ancak teori ile pratik arasındaki ilişki birbirini doğrulayan ya da tamamlayan iki dost ve özdeş kavramdan ziyade birbirini devamlı eleştirir ve birbiriyle sürekli çatışma içinde olan iki düşünce kavramıdır. Teori ile pratik arasındaki bu düşünce ya da çekim, birlikteliği engellemediği gibi üretkenliğin ve sürekliliğin ana nedenidir.¹¹³ Kısacası, Eleştirel Teori savunucuları gergin, tartışmalı, eleştirir, birbirini zorlayan ve üretime dönüştüren bir teori-pratik birlikteliği önermektedirler.

Son olarak, Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü teori ile pratik arasında karşılıklı bir ilişki ve iletişim gerekliliğini ortaya koyarken ve birçok üyesi tarafından bu ilişkinin gerekliliği farklı çalışmalarda dile getirilirken; kendi teorileri ne derecede bu birlikteliği bağlayabilir? Bağkibir anlatımla, Eleştirel Teori, "praksis kavramının teorik önemini ortaya koyarken kendisi pratik nitelikte bir teori"¹¹⁴ olabilir mi? Slater, bu sorulara cevap bulmak amacıyla kaleme aldığı *Frankfurt Okulu Kökeni ve Önemi* adlı eserinde Enstitü'nün bunu bağlamadığını ileri sürmektedir. Slater'e göre, Frankfurt Okulu üyeleri yaptıkları çalışmalarda teori-pratik ikilisinden „teorinin“ hakkını verdiklerini ancak bu teorilerini dönemin somut siyasal sorunlarını çözmesi noktasında yetersiz kaldığını belirtir. EĞdeyiğe, Slater, Eleştirel Teori'nin sınıf bilinci ve örgütlenme, faşizme karşı mücadele, işçisiniyle bağ kurma, öğrenci hareketlerine katılım gibi dönemin toplumsal sorunlarına pratik bağ kurmada yetersiz olduğunu söyler.

¹¹² Theodor W. Adorno ve Max Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma (1956)*, Çev. Orhan Kılıç, Metis Yayınları, İstanbul, 2013, s. 46.

¹¹³ Ömer Naci Soykan, *Müziksel Dünya Ütopyasında Adorno ile Bir Yolculuk*, s. 58'den aktaran Gülenç; *Frankfurt Okulu Eleştirisi, Toplum ve Bilim*, s. 51-52.

¹¹⁴ Slater, *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi*, s. 162.

3. ARAÇSAL AKLIN ELEĞTİRİŞİ

Gerleme düğünesi, geleceğe yönelmenin modern-çizgisel zamanını resmetse de geleneğin ve geçmişin radikal-travmatik yok oluğuna da bir o kadar gizli iğret eder. Modern olan geçmişin enkazı üzerinde yükselen, ilerleyendir. Bundan dolayı ortaya çıkma ve var olma biçimi; gelenekten radikal bir kopuşa ve ilahi zamanda keskin bir kırılmaya tekabül eder. Bu kopuşa da insanlığın yağılığı ikinci 'Nuh Tufanı'dır. Ancak bu defa suyun ve doğanın gazabıyla değil, düğüneyi yok eden araçsal akılla gerçekleşir. Araçsal akı düğüneyi kötürümleğtirirken zihinsel kodların ideolojisi olan pozitivizm ve modern sürünün ham maddesi olan atomik birey ve bu bireyin ana mabedi olan pragmatizmden güç alır. Dünyadaki her şeyi yeniden yaratmanın, üretmenin, tüketmenin, düzenlemenin, sahip olmanın seküler zamanındayız. Çünkü göksel-mitolojik kutsal özne öldürülmüş ve yerine yeryüzünün yeni sahibi/öznesi rasyonel pragmatik birey ikame edilmiştir. Habermas, bunu Marcuse'nın fikirlerini incelediği çalışmasında şöyle açıklar:

(...) Dahası rasyonellik salt bağıntılarda mümkün olan teknik uygulamaya uzanır ve bu yüzden doğaya veya topluma (veya bireye) hükmetmeyi içeren bir eylem tipini gerektirir. Amaç-rasyonel eylem, yapısı gereği denetim kurmaktadır. Bu yüzden yağan ilişkilerinin bu rasyonelliğin ölçütlerine göre rasyonelleğtirilmesi, politik olarak tanınmaz hale gelecek bir iktidarın kurumsallağtırılmasıdır: amaç-rasyonel eylemin bir toplumsal sistemin teknik akı, politik içeriğinden vazgeçmez.¹¹⁵

Bu akıl, pozitivizmin ve pragmatizmin ilkelerinden beslenerek ve pozitivist bilimciliğın aydınlanmacı-normatif-rasyonel ideolojisine dayanarak mutlak bir güç ve tartışmasız "hakikat" olarak sahneye çıkar. Her şeyi belirlemenin ve uyumlu hale getirmenin meğntiyeti olarak kendini sunmaktan çekinmez. Bu kontrolsüz güç akı tanrılaşır. Modern akıl, tanrı olma sarhoğluğuyla cinayetler-katliamlar-soykırımlar-talanlar dizgesi gerçekleğtirmekte sakınca görmez.

Akılın bu pratikleğme modeli; her şeyi normatif dizgelerle düzenlemenin, değkillendirmenin, rasyonelize etmenin, tek tipleğtirmenin, homojenliğın, mutlak hükmetmenin üslubu olarak araçsal akılın kendisidir. Totaliter ve otoriter rejimler değklerinde bir "özne" olarak kendini kuran bu akıl: doğayı, mekânları, bedenleri, dilleri, kültürleri, etnik-dinsel-cinsel kimlikleri hafızasızlağtırarak, yeniden

¹¹⁵ Jürgen Habermas, "İdeolojik" Olarak Teknik ve Bilim, Çev: Mustafa Tüzel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 37.

kodlayarak birer araç haline getirmek ister. Araçsal aklın en büyük çabası ve fantezisi; kontrol edebileceği, tanımlayabileceği, ölçebileceği kısacası niceliksel bir verinin “nesnesine” indirgeyebileceği bir aletler dünyası yaratmaktır.

Kökenini Descartes’in akıl/beden veya özne/nesne düalizminden alan Avrupa-merkezli bu akıl, doğduğu coğrafyadan bağlayarak ve dünyayı peşindensürükleyerek “ilerlemenin” zamanına, geçmişive çuanı yok ederek gider. Her çeyi yutmak isteyen bu makro araçsal akıl, fark ve farklılık en büyük korku, tehlike, ihanet olarak görür ve yok edilmesi gereken düçman/canavar/öteki olarak kodlar. Farklılıkları en büyük tehlike olarak gören bu homojen fantezi, farklı bir tekilin, kimliğin, grubun ve oluşunun varlığını sürekli tek tipleştiripdenetim altına alarak, farkın yok edilmesi normalleştirir. Bu akıl dıçıtutum hem araçsal akı yaratır hem de bizatihi onun eseridir. Daha da acı olanı ise araçsal/öznel aklın bu yaratımları, belli bir noktadan sonra kendi kendini yok eden bir öznel aklın oluşmasına neden olmasındır.

Düçüne dünyasında despotik bir ortam oluşturan araçsal akı irdelerken, öncelikle iyi bir hayatın imkânı ve sınırlarını bulmayı dert edinmiş “nesnel akıl” incelemek yerinde olacaktır. Bu incelemeden sonra felsefe adı verilen disiplinin can damarı olan spekülâtif aklın ölümü ile araçsal aklın doğuşu ve bu ikisinin ilişkisi analiz edilecektir. Akıl dıçıbir rasyonellik yaratarak, aklın araçsallaşmasında büyük rolleri olan modern dünyanın ayrılmaz ikilisi pozitivism ve pragmatizm bu bölümün son bağığını oluştıracaktır. Bu bağıkta genel olarak atıf yapılacak Horkheimer’in çalışmaları olmasına rağmen, Horkheimer’in argümanlarının birçoğunun, hatta belki büyük bir kısmı sadece ona ait olmadığını, daha ziyade Toplumsal Araçtırmalar Enstitüsü’nün ortak ürünü olduğunu akılda bulundurmak gerekir.

3.1 Spekülâtif Aklın Ölümü: Araçsal Aklın Doğuşu

Michel Foucault, Kant’ın *Aydınlanma Nedir* adlı metnini analiz ederken aslında ele aldığı konu aklın doğası, kapsamı ve sınırlılıklarıdır. Çünkü Kant, bir insanın aydınlanmasının yolunun kendi aklını bağkısının ipoteğine vermeden, cesaretle kullanmasına bağlamaktadır. Yani iki düçünür “aydınlanma nedir” sorusuna cevap ararken konu edindikleri ana kavram akıldır. Bu bağlamda, akıl nosyonunun felsefe ve eleçtiel düçünedeki öneminin farkında olan Foucault, 18. yüzyıldan beri

süregelen, bugün de var olan ve gelecekte de var olduğuna inandığı temel sorunun akılla ilgili sorunlar olduğuna inanır. Kullanılmakta olan akıl nedir, tarihsel etkileri nelerdir, sınırlıkları ve tehlikeleri nelerdir gibi sorular, Foucault'a göre, filozofun geçmişte, günümüzde ve gelecekte muhatap olacağı temel sorulardır.¹¹⁶

Modern felsefe bu kısa ama önemli sorulara tam olarak cevap veremediği gibi bağındanatmanın yolunu da asla bulamadı ve bulmak istemedi. Özellikle felsefe iki yüzyıldır çeşitli bağlamlarda ve biçimlerde bu sorularla muhatap olur, cevaplar üretmeye çalışır. Hegel'den Nietzsche'ye, Marx'tan Lukâcs'a, Weber'den Horkheimer ya da Habermas'a yani Frankfurt Okulu'na kadar aynı sorularla doğrudan ya da dolaylı hesaplaşmanın hiçbir felsefe yoktur.¹¹⁷ Bu hesaplaşma bağlamında, Eleştirel Teori temsilcileri, nesnel ve öznel aklın tanımlarını, toplumda ve felsefede bu akıl anlayışlarının yer değişmesini, araçlar/amaçlar doğrultusunda aklın bunalımının ve en sonunda öznel/araçsal aklın galip gelmesini detaylı olarak incelemeyi önemli bir felsefi uğraş olarak kabul eder. Bu felsefi uğraşı önemseyen bu çalışmada, Frankfurt Okulu'nun aklın nesnel tarafının zayıflamasını ve zamanla araçlara indirgenmiş bir akıl anlayışının egemen olmasını nasıl ele aldığını bu bağlamda inceleyecektir.

Eleştirel Teori'nin önemli temsilcisi ve isim babası Horkheimer'a göre, bu iki akıl yani öznel ve nesnel akıl arasındaki ilişki sadece bir karşılıklı ilişki olmayıp, tarihsel olarak bağındanberi aklın nesnel ve öznel yönü birlikte var olmaktadır.¹¹⁸ Ancak ana mesele ve felsefi düğün için tehlikeli olan araçsal/öznel aklın egemen olması ve bu egemenliğin "insan aklının kendisiyle bu kadar köklü bir tartışmaya"¹¹⁹ girip kendisini yok etme trajedisini yaratmasıdır.

Felsefe tarihi incelendiğinde birçok akımın ana perspektifini belirleyen aklın nesnel akıl anlayışı olduğu görülür. Diğer bir deyişle uzun süre toplumda, felsefe

¹¹⁶ Michel Foucault, "Space, Knowledge and Power", s. 249'dan aktaran; Thomas McCarthy, „Eleştirel Kuram ve Felsefe ile İlişkisi Üstüne“ *Frankfurt Okulu*, Çev. Demet Songurtekin, (Ed. H. Emre Bağce), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010, s. 55-82.

¹¹⁷ Michel Foucault, *Özne ve İktidar*, Çev. Işık Ergüden-Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014, s. 174.

¹¹⁸ Horkheimer, *Aklın Tutulması*, s. 61.

¹¹⁹ Assoun, *Frankfurt Okulu*, s. 120.

kuramlarında nesnel akıl geçerliydi. Bu durum öznel aklın bu dönemlerde hiç olmadığı anlamına gelmemelidir. Ancak hâkim olan akıl nesnel akıldı. Bu aklın “nasıl” özelliklere sahip olduğu sorusu hale güncelliğini korumaktadır. Bu noktada, Frankfurt Okulu temsilcilerinin düşüncelerinden yararlanarak nesnel aklın özelliklerini ele almak açıklayıcı olmakla birlikte, onun yerini alan araçsal aklın doğru anlaşılmasına zemin hazırlayacaktır.

Nesnel akıl araçlara değil amaçlara ağırlık veren, bireysel iyi yaşamın ya da öznel mutluluğun peşinden koşmayan, nesnel anlamda iyi ve mutlu bir yaşamı arayan akıldır.¹²⁰ Batı dünyasında uzun bir süre nesnel akıl anlayışının geçerli olduğunu ileri süren Enstitü üyeleri, özellikle Adorno ve Horkheimer, bu aklın sadece bireyin zihniyle sınırlı tutmayı; nesnel dünyada örneğin insanlar arası ve sınıflar arası ilişkilerde, toplumsal kurumlarda ve doğada var olan düzenleyici bir erk olarak görmektedirler. Felsefe tarihinde önemli bir düşünce sistemi yaratan ve etkisi uzun süre devam eden bazı akımlarda nesnel akıl anlayışı hâkimdir. Platon ve Aristoteles’in kurduğu sistemler, Skolastik Düşünce ve Alman İdealizmi gibi önemli felsefi gelenekler nesnel akıllı anlayış üzerine kurulmuştur.¹²¹

Aklın ikincil konuma itilmediği, öznel ve biçimsel akıl anlayışının hüküm sürmediği felsefi sistemler: Platonun idealar kuramı, Sokrates’in Sofistler’in göreceli ve kuşkucu düşüncelerine karşı verdiği savaş ve bu savaşın sonucunda kurduğu sistem, Skolastik düşünce ve Alman idealizmi. Nesnel akıllı daha iyi anlayabilmek için yukarıda adı geçen felsefi sistemlerin ve düşünürlerin hangi bağlamda nesnel akıllı temsil ettiklerine bakmak açıklayıcı olacaktır.

Sokrates’in ana savaşı Sofistler tarafından savunulan ve meşullaştırmaya çalışılan öznel ve çikilci akıldı. Gerçek, genel-geçer ve doğru bilginin imkânsızlığı üzerine kurulan bu biçimsel akıl, bireysel hazların ve çıkarların meşullaştırmasına hizmet etmekteydi. Sokrates, bireysel çıkarlar ve her ortama uyum sağlama perspektifine dayanan bu akıl anlayışına savaş açmıştı. Akıldan, nesnel gerçeğin doğasını anlamaya çalışılan diyalektik bir çaba bekliyordu. Platon, öğretmeni

¹²⁰ Gülenç, *Frankfurt Okulu Eleştiri, Toplum ve Bilim*, s. 256.

¹²¹ Horkheimer, *Aklın Tutulması*, s. 60.

Sokrates'ten farklı bir yol izlemekle beraber felsefi sisteminde nesnel aklın "spekülatif" yönüne vurgu yapmaktaydı. "Sofistlerin dünya görüşü yarara, hazza dayanıyordu. Platon bu anlayışın karşısına, tam bir Sokratesçi olarak, iyi kavramıyla çıkar. Ona göre iyi, doğru bir anlayışın kesin ölçüsü, biricik ereğidir."¹²² İdealar kuramı ya da idealar dünyası öznelci bir idealizmi aşan, genel-geçer, herkesin kabul edebileceği kişiden kişiyeye değışmeyeen bir varlık/bilgi arayışının çabasıydı. Platon, sıradan erdem ile felsefi erdemi ayırıştırmaya çalışırken iyi kavramını, doğru anlayışını, erdemli bir bilgiyi bulmayı hedeflemekteydi.¹²³ Alman idealizmi ve Skolastik düşünce ortaya koydukları felsefi düşünceyle, bütün varlıkları kapsayan iyi ve doğru anlayışın akıl ile nasıl bulunacağını cevaplamaya çalışmaktaydı. Bu düşünce geleneklerin felsefi tutumları, nesnel aklın özelliklerini taşımaktadır.

Eleştirel Kuramcılar, yukarıda adı geçen felsefi sistemleri ve bu sistemlerin düşünürlerini nesnel akıl anlayışını kullandıklarını söylemeleri onların bu sistemleri farklı yönlerden eleştirmede anlamına gelmez. EĞdeyişle, Enstitü üyeleri nesnel akıl anlayışını kullandıkları için övdüğü bu felsefi sistemleri başka yönlerden de eleştirmektedirler. Buradaki amaç, sadece özneye gerçek anlamda var olan ve çıkara dayalı akıl anlayışını temsil eden araçsal akla karşı felsefe tarihinde nesnel aklı önceleyen geleneklerin olduğunu göstermektir.

Nesnel akıl bağlantı kurabilen, eleştirel ilişkileri kavrayabilen zihinsel bir yetidir. Tikel ile tümel, gerçek ile kavram, birey ile toplum, yüzeysel görünüm ile derindeki anlam arasında zihinsel ve kuramsal bağ kurmak felsefe açısından çok önemlidir. Nesnel akıl kuramı, bu görevi yerine getirerek bütün varlıkları kapsayan bir felsefi sistem kurmaktadır.¹²⁴ Parçayı bütüne kurban etmeden karşılıklı ve eşit bağlamda ilişkiyaratmaya çalışarak nesnel akıl, insanlık için genel hedefler bulmaya ve bunlara hizmet etme çabasıdır. Bu çaba aynı zamanda Eleştirel Kuramın konsepti ile paralellik göstermektedir.

¹²² Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2003, s. 56.

¹²³ A. g. e., s. 59-60.

¹²⁴ Gülenç, *Frankfurt Okulu Eleştiri, Toplum ve Bilim*, s. 34-35.

Nesnel akıl anlayışı öznenin çıkarlarından bağımsız hatta öznenin çıkarlarına ters davranışlarda bulunmasını sağlar. Bu doğal davranışın nedeni, Horkheimer'e göre, nesnel aklın gerçekliğin içinde var olan yapıyı bulmaya ve bu yapının gerektirdiği teorik ya da pratik davranışı tarafsız ve çıkarısız bir şekilde yapma gerekliliğidir.¹²⁵ Öznenin çıkarlarından bağımsız hareket etmesi aklın araçsallaşmasını engellediği gibi düşüncenin de kötürümleşmesini önlemektedir.

Eleştirel Teori'nin önde gelen üyelerine göre, nesnel aklın ikinci plana itilmesi eğer değişti düşüncenin ikinci plana itilmesi ve aklın yargıda bulunma yetisinin elinden alınması kısa zamanda gerçekleşen bir durum olmayıp belli bir sürenin ve çatışmanın sonucunda gerçekleşen bir durumdur.¹²⁶ On altıncı ve on yedinci yüzyılda felsefe, din ve bilim alanında yaşanan gelişmeler aklın nesnel yönünü zayıflatmakla beraber, hâlen düşüncenin temel ilkelerini belirleyen ve çıkarılara boyun eğmeyen nesnel akıl anlayışı baskındı. Bu dönemlerde aklın nesnel yanı baskın olmasıyla ilgili Horkheimer şu tespitlerde bulunmaktadır:

Aklın dinden ayrılması, sonradan Aydınlanma felsefesinde daha iyi görüleceği gibi, aklın nesnel yanının zayıflamasında ve biçimselleşmesinde yeni ve daha ileri bir adım oldu. Yine de on yedinci yüzyılda (ve özellikle on altıncı yüzyılda) aklın nesnel yanı hâlâ baskındı, çünkü rasyonalist felsefenin asıl çabası, hiç değilse toplumun ayrıcalıklı kesimi için, daha önce dine ait olan zihinsel işlevi yerine getirecek bir insan ve doğa doktrini oluşturmaktı. Rönesans'tan beri insanlar, en yüksek hedef ve değerlerinin bir ruhsal otorite tarafından belirlenmesine karşı çıkarak, teoloji kadar kapsamlı olacak bir doktrini tümüyle kendileri yaratmak için çalışmaktadırlar. Felsefe, nesnel gerçeğin doğasını ve doğru yaşamın yolunu yansıtan aklın içeriğini ortaya çıkarmak, açıklamak ve geliştirmek demektir.¹²⁷

Geleneksel dinin dünyayı algılayışı yerine felsefi düşünce ve kavrayışın geçtiğini açık olarak gösteren bu pasaj, aynı zamanda nesnel aklın bu yüzyıllarda geçerli olan felsefi kavrayışa hâkim olduğunu da vurgulamaktaydı. Rasyonalist felsefenin akıl anlayışı dinin hurafelerini, irrasyonel geleneklerini ve akıl dışı kabullerini aklın süzgecinden geçirerek yeniden ele almaya çalışırken, bütün eksikliklerine rağmen, nesnel doğrular bulmayı ve tüm insanları bağlayan ilkeleri ortaya çıkarmayı hedeflemekteydi. Bağımsız anlatımla, Avrupa'da uzun süre devam eden Laicus yani dinsel olmayanlar ile Claricus yani dinsel olan arasındaki

¹²⁵ Horkheimer, *Aklın Tutulması*, s. 65-66.

¹²⁶ A. g. e., s. 61-62.

¹²⁷ A. g. e., s. 67.

çatışmalarda/tartışmalarda¹²⁸ amaç nesnel akıl yok etmek değildi. Dinin yerini almak isteyen felsefi düşünce, dinin bütün insanları ilgilendiren ve bazı yönlerden bireysel çıkara hizmet etmeyen akıl anlayışını amaç genel hedefler koymak ve bunlara rasyonel bir zemin kazandırmak istiyordu.

Tüm bunlarla birlikte, ilerleyen dönemlerde denge öznel/araçsal akıl lehine bozuldu ve tarihsel olarak bağtanberi bir denge ve kabul doğrultusunda bir arada bulunan nesnel ve öznel akıl, belli bir süre sonunda öznel aklın egemenliğini ilan etmesiyle son buldu. Bu “trajik zaferin” arkasında, insanlığın gerçekten insani bir yığma ulaşmak yerine yeni bir tür barbarlığı seçmesinde etkili olan ve insanları korkudan arındırıp onları efendi konumuna getirmek isteyen Aydınlanma felsefesi ve onun akıl anlayışı bulunmaktaydı.¹²⁹ Başka bir anlatımla, aydınlanmanın dayattığı belli türden akıl olan araçsal akıl anlayışı tarihsel olarak bağından beri var olan dengenin bozulmasına neden olmaktaydı. Öznel akıl çınartan ve nesnel akıl bastırıp ikinci plana iten aydınlanma, aklın biçimleşmesine ve zamanla aklın araçlaşmasına neden olmaktaydı.¹³⁰ Bu bağlamda, Frankfurt Okulu temsilcilerinin düşüncelerini göz önünde bulundurarak, araçsal aklın neleri öncelediğini incelemek ve akabinde bu akıl açıklamak yerinde olacaktır.

Araçsal akıl, yukarıda değinilen nesnel aklın birçok özelliğine yabancıdır. Bu yabancılaşma anlayışında aklın özerkliğini yitirip araçlara hizmet eden bir ağıta dönüşmesine neden olur. Nesnel akıldan farklı olarak araçsal akıl, sade öznenin bir niteliğidir ve bu özne gerçekliğin içinde var olan yapıyı bulmaya yabancıdır. Bu modern özne ve onun akıl anlayışı aklın evrensel kurallarına göre davranmadığı gibi bilim, sanat, hukuk ve felsefe gibi en fazla evrensellekle yüklü etkinlikleri yıkmaya, anlamsız kılmaya hizmet etmektedir. Aklın bu tutumu, insanları aydınlığa

¹²⁸ Geçerli olma durumunu Tanrıdan aldığı ileri süren Ruhban sınıfı ile ilahi dayanağı bulunmayan Ruhban olmayan sınıf arasında uzun süre iktidar savaşları gerçekleşmiştir. Bu iki sınıf arasındaki rekabet hem Ortaçağda hem de Yeniçağda devam etmiş on yedinci yüzyıla gelindiğinde ise maddî-dünyevî olanın yani Laicus ilahi-ruhânî olanın yani Claricus'un önüne geçmiş asıl güç temsil eden sınıf olmuştur. Bkz. g. Teoman Duralı, *Çağdaş Küresel Medeniyet Anlamı, Gelişimi, Konumu*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2006, s. 94-98.

¹²⁹ Theodor W. Adorno ve Max Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Çev. Nihat Ülner – Elif Öztarhan Karadoğan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 19.

¹³⁰ Dellaloğlu, *Frankfurt Okulu'nda Sanat ve Toplum*, s. 34-35.

çıkarcasını iddia eden aydınlanma ruhunun yıkılmasına ve karanlıklar içinde kalan dünyanın kaosa sürüklenmesine neden olmaktadır.¹³¹

Batı dünyasında son yüzyıllarda varlığını hissettiren araçsal aklın öznel çıkar ve kazançtan bağımsız hareket edemediğini ileri süren Horkheimer, hangi tür aklın araçsal akıl olarak kabul görüleceğini Guifadelerle netleştirmiştir:

(...) (araçsal akıl) esas olarak, araçla ve amaçlarla ilgilidir; az çok bağıt kabul edilmiş amaçlara ulaşmak için seçilen araçların yeterli olup olmadığı üzerinde durur. Amaçların kendilerinin de akla uygun olup olmadığı sorusunu bir yana bırakmıştır. Amaçlarla ilgilenilecek olduğunda da, daha bağıt bunların da öznel anlamda akla uygun olduğunu, yani öznenin varlığını (bu, bireyin varlığı da olabilir, bireyin hayatının bağı olduğu topluluğun varlığı da) sürdürmesine hizmet ettiklerini kabul eder.¹³²

Frankfurt ekolünün akıl eleştirisini en iyi ifade eden bu cümleler; araçsallaşan, amaçlardan uzaklaşıp biçimselleşen aklın amaçlar doğrultusunda iş görmediğini göstermektedir. Aklın amaçlar yerine araçları öncelmesi, özerkliğini ve iddiasını kaybeden bir akıl anlayışının benimsenmesini hızlandırmaktadır. Bu tutum, aklın artık hiçbir nesneyi kendisi için değil, sadece belli bir öznel amaç için el almasına neden olmaktadır. Bu çerçevede, akıl dünyadaki her şeyi bir araçlar toplamı olarak görmekte ve bağıbağına amaç olan şeylerle uğraşmak araçsal akıl için zaman kaybı olmaktadır.

Aklı araçlara tabi kılmak, akli ikinci plana itmektir. Böyle bir tutum/yaklaşım aklın eleştirile gücünü, işlevini elinden alıp; akli sadece bağıtabelirilenmiş amaçlara ulaşmak için araçların denetimini sağlayan, düğüne yoksunu bir alete indirgemektedir. Bu durum, aklın her türlü özgül eğilimden arındırılmasına neden olduğu gibi aklın en temel özelliği olan insan eylemleri ve hayat tarzları hakkında bir yargıda bulunma, düğüne üretme gibi temel işlevlerine sırt çevirme noktasına da getirmektedir.¹³³

Modern pozitivist düğümlerin dayattığı bu akla şiddetli bir şekilde karşı çıkan Frankfurt Okulu üyeleri, “aklın kendi nesnel içeriğini yok etme eğilimine girerek

¹³¹ Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, Çev. Hülya Tufan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 201-202.

¹³² Horkheimer, *Akl Tutulması*, s. 59.

¹³³ Kızılcılık, *Frankfurt Okulu*, s. 203-204.

düğünenin tarih içinde öznel perspektifin daha ağır¹³⁴ basmasının en büyük olumsuz etkilenenin felsefi düğünce olacağı kaygısında ortaklaşır. Bu öznellik, yargıda bulunma yetisi elinde alınan akıl anlayışının doğuşuneden olmaktadır. Bu durum, felsefe tarihinde düğünce gelişimi için önemli bir yeri olan aklın spekülative özelliğini kaybedilmesine ve bunun sonucunda fikir üretmeyen bir aklın nesne durumuna gelerek araçlaşmasına neden olmaktadır. Aklın araçlara indirgenmesi, verileri düzenleyen ancak bu verileri eleğtirmeyen, değığtirmeyen, sorgulamayan, üzerine spekülasyon yapmayan, kısacası felsefe yapmayan öznel bir aklın doğuşuna zemin hazırlamaktadır. Spekülative akıl ölümü gerçekleğmğ yerini ise düğünce üretmeyen araçsal akıl almığtr.

Spekülative aklın ölümü hem din için hem de dine akıl adına saldırmakta olan aydınlanma düğünesi için kötü sonuçlar doğurduğunu vurgulayan Toplumsal Arağtırmalar Enstitüsü'nün sosyal teorisyenleri, din ile felsefe arasında gerçekleğn çatışmanınsonucunda iki tarafında zararlı çıktığını ve bu çatışmadakazananın ise iki alanında benimsemediğı hadım edilmiş,eleğtirilmiş düğüneden arındırılmış araçsal akıl olduğunu belirtirler. Felsefenin dinin yerini almaya çalışmasını ve bu iki alanın çatışma sürecini irdeleyen Horkheimer, dinle felsefe arasındaki aktif çatışma döneminin belli bir süre sonunda uzlaşmaya ve görünüşte barışç çözümü ulaşmasının hem felsefenin hem de dinin içeriğini derinden etkilediğini ileri sürer. Konuya dair düğünürün vurguları ilgi çekicidir: "Aydınlanma filozofları dine akıl adına saldırıyorlardı; sonuçta öldürdükleri kendi çabalarının güç kaynağı olan metafizik ve nesnel akıl kavramı oldu. Gerçekliğin doğasını algılama ve hayatımıza yön verecek ilkeleri belirleme aracı olarak akıl kavramı bir yana atılmıştır."¹³⁵ Aydınlanma filozofların bu tutumu, aklın eleğtirilme karakterinin zamanla kaybolmasına ve aklın nesnel özelliğinin yitirilmesine neden olur. Nesnel aklın yerini alan araçsal akıl, felsefeyi de tehdit eder.

Aklın bir tarafa itilmesi, iğlevsizleğtirmesi önceleri dinî düğünce için avantaj sağlamakla beraber sonraları kendi kabuğuna ve dar alana çekilmiş bir dinî söylemin

¹³⁴ Gülenç, *Frankfurt Okulu Eleğtiri, Toplum ve Bilim*, s. 245.

¹³⁵ Horkheimer, *Akil Tutulması*, s. 70.

kabul görmesine neden olmuştur Metafizik söylemin, modern pozitivist anlayış karşısındaki hiçleştirilmesi dinin alanını daraltmış ve “dinin bu hadım edilmiş, suya sabuna bulaşmış durumu, onun gerçek özünün de, bir zamanlar bilim, sanat ve politika için ve bütün insanlık için geçerli olduğu düşünülen doğruyla olan ilişkisi yok edilmesi anlamına gelmektedir.”¹³⁶ Böylelikle, dinsel söylemlerde evrensel doğru davranış, yaşamın amacı, herkesi kapsayan dinî doğrular söylemi anlamsızlaşmaya başlamıştır.

Yargıda bulunma yetisi elinde alınan akıl, eleştirile düşünce ışığında kavram yaratmak yeteneğini ve yetkisini kaybetti. Bu kopukluğun direk etkileneni dil ve dilin kavram yaratma gücü oldu. Gilles Deleuze, felsefeyi kavram üretmekle eşitler ve Immanuel Kant üzerine verdiği derslerde belirttiği gibi bunu en iyi yapan büyük filozofun kavram icatçısı Kant olduğunu savunur.¹³⁷ Ancak Kant’ın da temsilcisi olduğu aydınlanma düşüncesi, aklın araçlaşmasını engelleyemediği için, hatta aklın araçlara indirgenme sürecine isteyerek ya da istemeyerek sebep olduğu için, dilin ve dilin kavram yaratma özelliği yok olmasına neden oldu. Araçsal aklın olumsuz etkisinden payını alan sözcükler kullanışlı, rasyonelleştirilmiş ve emek azaltıcı tembel aletler haline geldi.

Dil ve sözcüklerdeki bu değişimin ana nedeni, hesaplayıcı/araçsal aklın düşünceye değer ve zaman vermemesidir. Düşünmek ve felsefe yapmak teknik bir işleve dönüştü. Sözcükler anlam ve değer yaratma kabiliyetini kaybeden birer alete, işlev gören birer nesneye evrildi. Kendi başına bir anlamı kalmayan kavram; içi boşatılan, kullanan kişinin bireysel çıkarına göre şekillenilen, anlam kazanan teknik bir nesne görünümünü aldı. Araçsal akılda amaç tasarruf etmektir: Düşünce, dilde ve kavram yaratmada tasarruf. Matematik, mantık ve fizik gibi alanlar dilde tasarruf etmek için “simgeler” kullanırlar. Belki de bu alanlar için bu durum yararlı ve gerekli olabilir. Ancak bu simgeleştirme felsefe gibi düşünmenin, eleştirinin ve kavram yaratmanın önemli olduğu disiplinlerde kullanılması düşünmenin insansızlaştırılmasına yol açar. Böyle bir durumda “aklın kendisi de araçsallaşır, bir

¹³⁶ A. g. e., s. 70.

¹³⁷ Gilles Deleuze, *Kant Üzerine Dört Ders*, Çev. Ulus Baker, Öteki Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 11-12.

tür maddeselliğe bürünür ve körleşir, bir fetiş olur, düşünsel olarak yaşamak yerine öylece kabullenilen bir büyülü varlık haline gelir.”¹³⁸

Kavramların içinin boşatılması, araç haline getirilmesi düşüncenin ve felsefenin teknik bir etkinlik olarak görülmesinin kaçınılmaz bir sonucudur. Kavramların/sözcüklerin içinin boşatılması yani düşünsel kökünden koparılması onların dönemin egemen gücü tarafından kendi çıkarları doğrultusunda kullanılmasına neden olmaktadır. Çünkü artık kavramları değerlendirecek eleştirel, nesnel bir akıl kalmamıştır. Aklın bu durumu, kavramların her an her şekilde kullanılmasının yolunu açmaktadır. “Kavramların nasıl ve hangi anlamlarla kullanılacağını belirleyen keyfiliktir. Keyfilğin hareket noktası ise deneyimdir (düşünce ve eleştiriden yoksun deneyim). Aklın eleştirel gücü, devre dışı kalmıştır. Akıl gerçekliğe direnmemektedir.”¹³⁹ Bu durumun manipülasyon sorununun doğmasına yol açtığını söylemek mümkündür. Manipülasyon, kavramların içinin boşatılmasıyla oluşur. Kamuoyunu yanlış yönlendiren, eksik ve çarpık bilgi veren bir propagandanın oluşmasına neden olmaktadır. İşte o zaman eleştirel düşünce anlamsızlaşır; adalet, eşitlik, özgürlük, temel ahlak ve politik kavramların içi boşatılır.

Araçsal aklın, düşünce-dil-kavram üzerindeki bu yıkıcı ve çarpıtıcı etkilerini ortadan kaldırmak filozofun en önemli görevidir. Çünkü tehdit edilen felsefenin kendisidir. Dilin bu çarpıtılmış durumunu ortadan kaldırmanın yolu, Eleştirel Teori savunucularına göre, dilin tarihsel bir niteliğe olduğunu görmek ve dilin tarihsel süreçle ilişkisini çözmektir. Başkibir anlatımla, kavramların somut yaşamla bağını kurmak ve kavram ile gerçeklik arasındaki ilişkiyi diyalektik eleştirel bir akılla irdelemektir.¹⁴⁰ Bu tutum filozofu felsefe yaparken; simgeleşmiş araçsallaşmış ve formülleşmiş kavramlar kullanmasını azalttığı gibi kavramları tarihsel sürecinden koparmadan, yaşamları tarihsel dönemin somut çizgileriyle ele almasını sağlamaktadır.

¹³⁸ Horkheimer, *Akıl Tutulması*, s. 74.

¹³⁹ Gülenç, *Frankfurt Okulu Eleştiri, Toplum ve Bilim*, s. 248.

¹⁴⁰ A. g. e., s. 204-205.

Son olarak, pozitivist düşünmenin katkısıyla galip gelen ve birçok alanda kendi anlayışının hüküm sürmesini sağlayan araçsal/öznel akıl, belli bir noktadan sonra kendine de zarar vermeye başlar. Spekülatif akı yenen, nesnel akıl anlayışının yok olmasına neden olan ve eleştirilme tutumun gelişimin engelleyen araçsal akıl, kendine zarar vermeye başlar. Başla bir ifadeyle, aklın gücünü kaybetmesi, yani nesnellliğini/eleştirilebilirliğini kaybedip öznel duruma düşüp araçsallaşması, kendi araçsal durumu için de bir tehlikedir. Araçsal aklın kendini yok etmesi, anlamsızlaştırması ve aptallaştırmasıyla ilgili Horkheimer şöyle demiştir:

Aklın bir araca indirgenmesi, sonunda onun araç olma niteliğini bile etkiler. Öznel akı kavramına sıkıca bağlı olan (...) felsefe karıştı anlayış aklın alçalışının belirtisidir. (...) Aklın yansızlaştırılması (*neutralization*), onun nesnel içerikle her tür ilişkiden ve bu içeriği yargılama gücünden yoksun bırakarak, „ne?“ sorusuyla değil, „nasıl?“ sorusuyla uğraşan bir yürütme organı durumuna düşürerek, olguları kaydeden cansız bir aygıt çevirmektedir. (...) Fazla sık bilenen bir tıraş bıçağı gibi, bu „araç“ da sonunda fazla incelmekte ve kendisini sınırlamış olduğu sırf biçimsel görevlerin bile üstesinden gelemez olmaktadır.¹⁴¹

Zihinsel faaliyeti yok eden araçsal akıl, kendi pragmatik amacı için de yetersiz olmaya başlar. Bu yetersizliğin oluşmasının ana nedeni, felsefi düşünmeden kopmuş bir aklın neyin kendisi için yararlı olup olmadığına karar verecek bir fikri ortaya koyamamasıdır. Kendi araçsallığını temellendirmeden yoksun bir akıl, yapılan işi değerlendirecek, kıyaslayacak hiçbir kıstas/kural ortaya koyamamaktadır. Kısacası, öznel akıl en nihayetinde araçsal akıl adı verilen, tek kıstası kendi bencil amaçlarını gerçekleştirmek olan akıl türüne dönüşmekle kalmamış, kendi biçimsel ve çıkarıcı görevlerini de yerine getiremeyecek bir alete dönüşmüştür.

3.2. Mahçui Geli: Pozitivizm ve Pragmatizm

Plato'dan başlayan, Hristiyan teolojisi ile süreklilik kazanan ve doruğunu Hegel'de bulan 'idea' üzerine kurulmuş bütün metafizik dizgeler “tanrı”da” temsili olarak çökmüştür. Bu çöküşün nedeni ve hızlandırıcısı; “en büyük değerlerin değersizleştirilmesi” olarak pozitivizm ve pragmatizmdir. Denklem bozulmuştur: hakikat ve kurgu arasındaki kayışlar kopmuş “makine” işleyemez hale gelmiştir. Başlıboş bir sürüklenmenin anlamsızlığıyla dünya savrulmaktadır. Denklem bozulmasıyla dünyayı örgütleyen/kuran/yöneten/düzenleyen/belirleyen hiçbir

¹⁴¹ Horkheimer, *Akl Tutulması*, s. 97-98.

değer/zemin kalmamıştır. Geleneksel bütün değerler çözülmüştür; insan, çırılçıplak, hiçbir dayanağı, zemini olmadan dünyaya bırakılmıştır. Güven edilecek hiçbir sabit değer/belirleyenin olmadığı bu ürpertici tablo aslında, Frankfurt Okuluna göre, pozitivist ve pragmatizmin kendisiydi. Ne var ki bu ikili modern çağı özgür, değer sahibi, anlamlı, yaşam dolu kılmaz aksine bu metafiziğin enkazı kendisinden daha korkunç bir tablo sunabilir. Bu ürpertici, terörize edici çağ, korkunç bir kararsızlığın, belirsizliğin, çaresizliğin tablosudur; çünkü hakikat yitirilmiştir, yeni hakikat pozitivism ve onun sonucu olan pragmatizmde anlamsızlaşmıştır.

Bu bağlamda sorulması gereken soru: Gerileme bir düşünme olarak aydınlanmanın temel hedefi insanları korkularından arındırmak ve efendi konumuna getirmekken¹⁴² nasıl oluyor da bu anlayış aklın eleştirme gücünü elinden alıp; aklı sadece başta belirlenmiş amaçlara ulaşmak için araçların denetimini sağlayan, düşünce yoksunu bir alete dönüşmesine yol açıyor? Başka bir anlatımla, insanın hiçbir vesayeti kabul etmeyerek aklını kullanma cesareti göstermeyi ve böylelikle kendi suçuyla düştüğü ergin olmama durumundan kurtulmayı hedefleyen aydınlık,¹⁴³ yaydığı “fazla ışıkla” gözleri/aklı nasıl kör etme noktasına getirmektedir? Bu soruların cevabı, Enstitü’nün önde gelen teorisyenlerine göre, bilimin yaşamın her alanına hükmetmesi sonucu diğer bilme türlerini yok sayması ve bunun sonucunda gelişen pozitivism ve pragmatizmin akli araçsallaştırıp, kötürümleştirmesidir.

Aklın düştüğü bu durum dünyayı, felsefi aklın kaybettiği bir alana çevirmektedir. Bundan dolayı, Frankfurt ekolünün önden gelen birçok düşünürü, pozitivist ve pragmatist söylemi en sert eleştiren kişilerin başında gelmektedirler. Bu eleştirilerin ana motivasyon kaynağı, modern topluma hakim olan iki unsur, yani pozitivism ve pragmatik bakış açısına dayalı bir felsefi bilme etkinliği, aydınlanmanın özgürleştirici aklının, totaliter bir tahakküm aracına dönüşmesinin temel nedenleri olarak görmeleridir. Bu noktada, Eleştirel Teori savunucularının hangi noktalarda pozitivism ve pragmatizme eleştirigettirdiklerini incelemek ve bu ikilinin araçsallaştırma akıyla ilişkisini irdelemek yerinde olacaktır. Bu girişim, Enstitü’nün

¹⁴² Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s. 19.

¹⁴³ Immanuel Kant, “Aydınlanma Nedir?”, Çev: Atilla Yayla, *Liberal Düşünce*, Cilt: 10, No: 38-39, Bahar-Yaz 2005, s. 225-230.

aydınlanma felsefesinin akıl anlayışının hangi argümanlarına eleştiriler getirdiği konusunda da bilgi verecektir.

3.2.1 Pozitivizm Eleştirisi

Frankfurt Okulu temsilcilerinin temel eleştirikonusu olan pozitivizm, en geniş anlamda bilgiyi kayıtsız koşulsuz olgulara ve gerçeklere dayandırılması gerektiğini belirten; bilgi elde etme sürecinde sadece olgular dünyasını, onun temelini oluşturan deneye açık yasaları esas alan; gerçek ve somut bilginin kaynağı gözlem ve deney olduğunu savunan anlayıştır.¹⁴⁴ Olguculuk olarak da bilinen pozitivizm; gözlenebilen, nesnel ve deneyci epistemolojiyi esas almaktadır. “İnsanın kültür hayatı üzerine bir bilim kurmak”¹⁴⁵ olarak pozitivizm, özellikle modern pozitivizmin kurucusu kabul edilen Auguste Comte bu terimi, “farklı felsefe sistemlerine (...) karşı tavır takınan, özellikle de teolojik ve metafizik felsefeleri yıkmaya çalışın, aydınlanmacı akıl ışığında gözlem ve deneyi esas alarak somut olguları incelemeyi önem veren bir felsefe”¹⁴⁶ olarak ele almaktadır.

Eleştirel Teorisyenler, farklı felsefi anlayışları yok edip kendi tikel anlayışlarını mutlaklaştıran ve topluma da bu anlayışı benimsetmek isteyen pozitivistleri birçok noktada eleştirirler. Bu bağlamda, Horkheimer’e göre, pozitivizm anlayışını destekleyen bütün okulların¹⁴⁷ en dikkat çekici özelliği bilimi ve bilimsel bilgiyi mutlaklaştırmalarıdır.¹⁴⁸ Bu mutlaklaştırma, felsefi düşünmenin ve felsefi aklın (nesnel ve eleştirel akıl) toplumda gerilemesine yol açmaktadır. Pozitivist anlayışın etkisinde kalan toplumlar, felsefenin bu gerilenmiş konumundan bir rahatsızlık hissetmemekteler. Çünkü pozitivistler, bilimsel bilgiyi her şeyi belirleyen kesin doğruların ana belirleyicisi olarak göstermektedirler. Toplumda var olan sorunlarla felsefenin veya başkibir alanın uğraşmasızaman kaybı olarak gören pozitivistler, bu sorunları bilimin yöntemi olan deney ve gözlemi kullanarak kesin çözümler bulunabileceğini düşünürler. Bu anlayış, toplumu ve toplumsal sorunları anlama ve

¹⁴⁴ Güçlü, ve diğerleri, *Felsefe Sözlüğü*, s. 1060-1061.

¹⁴⁵ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 413.

¹⁴⁶ Auguste Comte, *The Positive Philosophy*, aktaran; Kızılcılık, *Frankfurt Okulu*, s. 228.

¹⁴⁷ Pozitivist anlayışa sahip birçok okul olduğunu göz önünde bulundurmamak gerekmektedir.

¹⁴⁸ Horkheimer, *Akl Tutulması*, s. 100-101.

çözme görevini mühendise vermektedir. Artık toplumdaki her değişimi anlayan ve belirleyen felsefeci ya da sosyolog değil bilimin desteklediği mühendislerdir. Böylelikle Platon'un toplumu yönetmekle görevlendirdiği filozof değersizleğmiğ pozitivistlerin desteğini alan mühendisler toplumun yeni yöneticileri olarak değer kazanmışardır.

Felsefenin ve diğer disiplinlerin değersizleğmesi ile bilim ve bilimsel bilginin mutlaklaştırılması arasında doğru bir ilişki vardır. Bunun ana nedeni, aydınlanmış aklın yargı makamına kurulan pozitivist felsefeyi ve diğer alanları bilimin bir türevi olarak görmesinden kaynaklanmaktaydı. Düşünmek eleğtirmek, ana ilkeleri belirlemek gibi felsefi çabalar yasaklanmanın ötesinde anlamsız bir çene yarışı muamelesi görmektedir.¹⁴⁹ Pozitivist düşünün savunucularına göre felsefenin yeni görevi; bilimsel bilgiyi sınıflandırmak, doğrulamak ve oluşturmaktır. Felsefe ve felsefi düşünün ikinci plana itilmesine neden olan bu tutum, aklın eleğtirel gücünü kaybedip araçlaşmasına neden olmaktadır. Yani artık aklını kullanma cesareti gösterecek¹⁵⁰ bir düçüne sisteminin değeri ve iğlevi kalmamaktadır.

Bu değersizleğtirme, yağanı mutlak bilimin sabit buyruğuna sokmak, baskılamak, kontrol etmektir. Hayatın inkârına dayanan bu tutum, araçsal aklın asıl kaynağıdır. Bu dünyayı normatif bir şekilde bağtanağanı sabitleyen, donduran ve doruğunu aydınlanmış aklın yargı makamına kurulan pozitivistin ta kendisidir. Çete modern çağ bu pozitivist felsefenin temellerini atarak; örtülü-gizli araçsal akı aktif bir şekilde açığa çıkarmıştır. Ancak ortaya çıkarılan sadece araçsal akıl olmadı: bu dünyayı felsefi aklın da kaybettiği bir alana çevirmiştir. Hakikat ve kurgu arasındaki denklem bozulduğunda, bu dünya ontolojisini yitirir, kendini kuracağı zemin hiçleşir.

Burada bir parantez açıp belirtmek gerekir ki, Eleğtirel Teori savunucuları bilim karşıtıbit tutuma sahip değillerdir. Onların karşıçıktığı durum; bilimin fiziğe indirgenmesi, bilimin mutlaklaştırılması ve bilimin özel bir şekli olan pozitivist anlayışın egemen olmasıdır. Okulun önden gelen temsilcisi Horkheimer, bu

¹⁴⁹ Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s. 46.

¹⁵⁰ "Aklını kullanma cesareti göstermek" sözü Kant'a ait olup, Aydınlanma felsefesinin özetleyen en özlü sözdür. Kiş kendi suçu ile düşüğü ergin olmama durumundan kurtulmanın yolu aklını korkmadan kullanmaktan geçer. Kant, "Aydınlanma Nedir?", s. 225-230.

düğüneyi güçlendirmek için, *Metafiziğe En Son Saldırı*¹⁵¹ adlı makalesinde bilim ile metafiziğin farklı alanlar olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Akıl dışı bir rasyonellik yaratmak isteyen pozitivistlerle metafizik öğeleri kullanarak bilimi eleğtiren anlayışa aynı ölçüde mesafe kuran ve eleğtirisunan Horkheimer, “bilimin ne tek bilgi türü olarak mutlaklaştırılması ne de metafizik düşünce ya da herhangi spiritüalist felsefe aracılığıyla küçümsenmesi”¹⁵² anlayışını kabul eder.

Eski metafizik düşünceyi yeniden kullanarak bilimi eleğtirmek ve bu düşünceyi aklın araçsallaştırmasını önlemede bir kurtuluşçarı olarak görmek olumlu bir sonuç doğurmamaktadır. Bağıkabir anlatımla, pozitivist anlayışını ortaya çıktığı dönemin özgün koşullarından yalıtarak, tarihsel dönem bağlamında ele almadan inceleyen eski ontolojik, dini ya da metafizik söylemleri canlandırmak, aklın araçsallaştırmasının önüne geçememektedir. Bu çarpıcı gerçeğin özellikle altını çizen Horkheimer, pozitivistlerin önerdiği çözümleri eleğtirmekten önce, pozitivistlere karşı ontolojik, dini ya da metafizik yeniden canlandırmaları destekleyenleri ele alıp eleğtirmektedir. Bu bağlamda Horkheimer şu tespitlerde bulunur:

Yarı-dinsel, yarı bilimsel zihin tedavileri, ruçuluk, yıldız falı, Yoga ve Budizm gibi eski felsefelerin ya da mistisizmin ucuz baskılarının yanı sıra, klasik nesnelci felsefelerin, ortaçağ ontolojilerinin popüler uyarlamaları da tüketime sunulmaktadır. (...) Öyleyse bu inançların yeniden canlandırılması da yapay bir çabadır: sadece bir boşluğun doldurulması amacıyla hizmet eder. (...) Eski felsefeleri canlandırmaya yönelik modern çabaların kültürel öğeler konusundaki tutuculuğu aldandıran başka bir şey değildir. Hayatın pragmatikleşmesine ve düşünceyi biçimselleşmesine katkıda bulunmak, modern din gibi yeni-Tomasçılar için kaçınılmazdır.¹⁵³

Horkheimer ve okulun önde gelen diğeri teorisyenlerin pozitivist eleğtirisinde vurguladıkları bağıkabir nokta da, pozitivistlerin tarihsel ve toplumsal değışimlerde tek özne olarak bilimi ele almalarıdır. Onlara göre, bilimsel bilginin metotlarını kullanarak laboratuvar ortamında keğfedilen ya da geliğtirilen kanunları/ilkeleri tarihsel ve toplumsal değışimin tek kaynağı olarak göstermek pozitivistlerin en büyük yanılgısıdır. Toplumsal değışimlerin birçok nedeni varken bunların hepsini yok saymak ve sadece bilimsel bilgiyi bu değışimlerin ana nedeni olarak görmek

¹⁵¹ Horkheimer, *Geleneksel ve Eleğtirel Kuram*, s. 289-335.

¹⁵² Gülenç, *Frankfurt Okulu Eleğtiri, Toplum ve Bilim*, s. 200.

¹⁵³ Horkheimer, *Akil Tutulması*, s.103-104.

büyük bir yanılgıdır.¹⁵⁴ Böyle bir anlayış, bilimsel bilginin dışındaki diğer bilgi türlerini yok sayılmasına neden olmaktadır. Bu yok saymadan kuşkusuz felsefe ve eleştirilebilir akıl da payına düşeni almaktadır. Aklın araçsallaşması tam da bütün değerleri bilimsel bilgiye bağlayan ve diğer disiplinleri küçümseyen pozitivist egemenliğine olmasındır.

Positivist egemenliğinin dünyası üzerindeki bu despotik tutumu, bilginin sadece bilim aracılığıyla üretilebileceği düşüncesine götürür. Pozitivistlerin, bütün doğruların ve gerçeklerin kaynağı olarak bilimi esas almaları, bilim dışındaki alanları ve çalışmalarını bilim dışı önermeler kategorisine koyup değersizleştirilmesine neden olmaktadır. Horkheimer ve arkadaşları, pozitivistlerin bilimsel bilgiye karşı olan bu aşırı güvenini eleştirirler. Onlara göre, bütün doğruların ve gerçeklerin kaynağı olarak bilimi sunmak akıl dışı bir tutumdur. Bu tutum, aklın araçsallaşmasına ve bunun sonucunda felsefenin ve eleştirilebilir düşüncesinin tarihsel rolünü oynamasını engellemektedir. Burada yapılması gereken bilimsel bilgiyi doğruluğun kaynaklarından biri olarak görmek ve diğer bilgi türlerine özellikle felsefi bilgiye yer açmaktır.

Eleştirel Teorisyenlerin pozitivist egemenliğinde göze çarpan başkibir nokta ise, pozitivistlerin bilimsel bilginin meşruluğunu ve haklılığını yine bilimin yöntemi olan gözlem ve deneyi kullanarak gösterme çabalarına yöneliktir.¹⁵⁵ Yukarıda kısaca değinildiği gibi pozitivistler bilimsel bilgiyi diğer bilgi türlerinden daha önemli görmekte hatta bilme edimini bilimle özdeşleştirmektedirler. Onların bilimsel bilgiyi üstün görmelerinin ana nedeni, bilimin kullandığı gözlem ve deney yöntemlerinin kesin bilgi verdiği iddiasıdır. Bu sarsılmaz güvenden dolayı, pozitivistlere göre, bilimsel bilginin denetleyicisi yine bilimin kendi yöntemi olmalıdır. Elbette bu noktada yanıtlanması gereken ilk soru şuydu: “Eğer bilimin ve (bilimsel) doğruluğun tanımı yine bilimsel doğruya ulaşma yöntemlerine dayanacaksa, bilimin ve doğruluğun ne olduğunu nasıl belirleyebiliriz?”¹⁵⁶ Başkibir anlatımlar, gözlem ve deney yöntemleri kullanılarak elde edilen bilginin doğruluğunu ya da yanlışlığını

¹⁵⁴ A. g. e., s. 112-113.

¹⁵⁵ A. g. e., s. 114.

¹⁵⁶ A. g. e., s. 113-114.

denetlemek için yine gözlem ya da deneyi kullanmak bir kısır döngüye yol açmaz mı? Eleştirel Kuramcılar, bilimin kendi doğruluğunu göstermek için tek güvenilir kaynak olarak kendi yöntemlerini göstermesini eleştirmektedirler. Pozitivistlerin böyle bir tutumda ısrarcı olması, bilimin kendi yanlışlarını, eksikliklerini görmesini engellemektedir.

Her şeyin bilimsel ilkeyle ölçüldüğü/sınandığı hatta bilimsel bilginin denetleyicisi yine bilimin kendisi olduğunu benimsetmek isteyen pozitivistler, felsefeyi de bu bilimsel sabit ilkenin yardımcısı ilan etmekte. Böylelikle felsefe ve eleştirilmez akıl araçsallaştırılmış düğünde yan rol görevi üstlenmektedir. Bütün yetkinin bilime verilmesine zemin hazırlayan bu anlayış, felsefenin ana görevi olan düğünce üretmek işlevini kesintiye uğratmaktadır. Bu durum, felsefenin değersizleşmesine, aklında araçlaşmasına neden olmaktadır.

Pozitivizmin dünyayı bir olgular ve şeyler dünyası olarak görüp olgunun tarihsel sürecini ve ortaya çıkışını görmemesini yoğun bir şekilde eleştiren Enstitü üyeleri, olgunun altında yatan gerçek nedenleri bulmanın önemli olduğunu vurgulamaktadır. Modern bilimsel düğünce, olguların tarihsel gelişimi içinde ele almadığı gibi olgunun ortaya çıktığı koşulları anlamak içinde herhangi bir çabaya girmemektedir. Böyle bir tutumu eleştiren Horkheimer ve arkadaşları, Eleştirel Teorinin olguların hem tarihsel süreç içindeki gelişimini anlamak hem de olgu kavramının ötesini görebilmek yani olgunun tarihsel köklerini, ortaya çıkış bağlamını ve göreliliğini kavramak gibi bir işlevi olduğunu özenle vurgulamaktalar.¹⁵⁷ Olgunun bu yönüne yabancı olan pozitivism hayatın, insanın ve doğanın gelişmesine ve nesnelleşmesine neden olmaktadır.

Eleştirel Teori savunucuları, dünyayı olgulara indirgeyen pozitivismin egemen sınıfın çıkar, arzu ve ihtiyaçlarına doğrultusunda hareket ettiğini ileri sürmektedirler. Bu bağlamda okulun önemli temsilcilerinden Marcuse, pozitivism ile statüko arasında bağ kurmaktadır. Ona göre, bilimi mutlak bir otorite haline getirmek isteyen

¹⁵⁷ *Geleneksel ve Eleştirel Kuram* başlığı adı altında yayınlanan ve Max Horkheimer'in en verimli dönemi olarak kabul edilen 1932- 1941 yıllarında yazdığı makalelerden oluşan bu derlemenin farklı başlıklarında Horkheimer'in bilim, pozitivism ve olgu ile ilgili düşüncelerine rastlanılmaktadır. Bu derlemede yer alan „*Bilim ve Bunalım Üzerine Notlar (1932)*“ adlı makalede bu düşünceler en açık şekilde görülmekte. Bkz. Horkheimer, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, s. 9-15.

pozitivistler, bireyleri de var olan düzene boyun eğmelerini teşvik etmektedir.¹⁵⁸ Pozitivistlere göre, nasıl ki bilgi süreçlerinde bilimsel bilgi en sarsılmaz ve en faydalı bilgi veriyorsa, toplumdaki egemen anlayışta insanlara en doğru ve düzenli yaşamı vermektedir. Bundan dolayı, bireyler yaşadıkları toplumda mutlu olabilmek için kendi faydalarına olan egemen sınıf ideolojisine boyun eğmeli, onların değişmez yasalarını kabullenmeli fikrini pozitivistler desteklemekteler. Bu boyun eğme, bireyleri öznenin çıkarlarından bağımsız hatta öznenin çıkarlarına ters davranışlarda bulunmasını sağlayan nesnel anlamda iyi ve mutlu bir yaşamı hedefleyen nesnel akıl anlayışıyla hareket etmesini engellemektedir. Böylelikle, “otoriteye bağkandırmak için ortaya çıkan aydınlanmacı özerk ve eleştirel akıl, bir noktadan sonra otorite ve tutuculuğun en çok başvurduğu organ olacaktır.”¹⁵⁹ Otoritenin etkisinde kalan bireyler ve toplumlar, tek ölçütü kendi bencil amaçlarını gerçekleştirmek olan araçsal akıl seçmekteler. Böylelikle pragmatizm araçsal aklın en büyük ilkesi olmaktadır.

3.2.2 Pragmatizm Eleştirisi

Yararcılık olarak da bilinen pragmatizm (pragmacılık) ise, eylemlerin yol açtığı pratik etkileri yani uygulamadaki sonuçları önemseyen, şeylerin öz bilgisinden ziyade insanların bu şeylerden nasıl etkilendiklerini ya da nasıl etkilediklerini önemseyen felsefe anlayışıdır. Bu anlayış, bir bilginin geçerliliğini ya da bir eylemin doğruluğunu, onun yararlı/faydalı olup olmamasına göre karar vermektedir. Yararcılık ilkesini bütün ilkelerin önüne koyan bu anlayışın kökleri Eski Yunan Felsefesine kadar uzanmaktadır.¹⁶⁰ Modern dönemde bilimsel bilginin baskın bir söylem olmasıyla popülaritesi artan pragmatizm, pozitivistlikle beraber her tür düşüncenin göz önünde bulundurulması gereken kavram durumuna gelmektedir.

Yararcılık anlayışının özerk ve eleştirel akıl üzerindeki tehdidini en iyi anlayan düşünürlerin başındagelen Frankfurt Okulu temsilcileri, faydacılık ekolüne yönelmiş ve faydacı akıl çözümlemeye çalışmışlardır. Bu yöneltte ana amaç; faydacı ve

¹⁵⁸ Jürgen Habermas, “İdeolojik” Olarak Teknik ve Bilim, s. 37-40.

¹⁵⁹ Çiğdem, Bir İmkan Olarak Modernite Weber ve Habermas, s. 32.

¹⁶⁰ Güçlü ve diğerleri hazırladıkları felsefe sözlüğünde pragmacılık, araççılık, yararcılık ve sonuççuluk kavramlarını açıklamaktalar. Bu kavramların açıklanmasında birçok nokta ortak özellikler taşımaktadır. Tanımların ayrıntılı açıklaması için bkz. Güçlü ve diğerleri, *Felsefe Sözlüğü*, s. 86, 87, 1180, 1181, 1576-1583.

içevselci felsefenin, insan yaşamının değışk alanlarında yarattığı ve yaratabileceğı sorunlara dikkat çekmektir. Bundan dolayı okul üyelerinin ana uğraşlamdan biri, pragmatizmin düğüne dünyasında yarattığı tahribatı eleğtirde bir tutumla irdelemek ve aklın faydacı yönünü teğhirmektedir. Özellikle Weber'ın aklın faydacı, amaçlı ve rasyonel yönü ile ilgili tespitleri ve eleğtirileri, okul üyelerin ilgisini çeker ve onlara yol gösterir.¹⁶¹ Weber “Din Sosyolojisi” temalı çalışmaları için yazdığı önsözde, batıya özgü ussallığın, bilimin, tekniğin, matematiğin, deneyin ve ussal temeller üzerine kurulu doğa bilimlerinin kapitalist çıkarlara hizmet ettiği ve çıkar gruplarının para kazanmak için bu kavramları kullanmakta sakınca görmediğini vurgular.¹⁶² Enstitü'nün önde gelen üyeleri, de bu kavramları irdeleyerek, insan hayatına yön veren ilkeleri belirleme aracı olarak akıl kavramının nasıl kişisel ya da belli bir grubun çıkarları uğruna kurban edildiğini ortaya koymaya çalışırlar

Bu bağlamda, Eleğtrel Kuramın önde gelen teorisyenlerinden Horkheimer, pragmatizm; anımsamaya ve derin düşünmeye vakit olmayan bir bireyi ve toplumu yarattığını vurgulayarak, faydacı mantığın akıldığınıteliliğini açığa çıkarır.¹⁶³ Bu akıl dığımantik Guilkeye dayanır: Bir düşünenin anlamını, onun faydalı sonuçlar verip vermemesiyle sınırlı olmasıdır. Yani bir düşünenin, kavramın ya da teorinin geçerliliğı değerlendirilirken sadece sonuçlara odaklanılır. Böyle bir anlayışa sürecin, ilkenin, doğrunun ve gidilen yolun bir önemi yoktur. Düşünceler, kavramlar ve teoriler beklentileri karşılasa ve sonuçları fayda sağlıyorsa doğru kabul edilmektedir. Aklın çıkara dönük kullanımına zemin hazırlayan bu anlayış, anımsamaya ve derin düşünmeden yoksun birey ve toplum yaratmaktadır. Sonuç odaklı, pratik ve yüzeysel düşünmeyi alışkanlık haline getiren bu anlayış zamanla bütün toplumda hâkim olur. Böyle bir toplumda yetişen bireyler de her şeyin, hatta en zor işlerin, en yoğun zihinsel faaliyetlerin çaba göstermeden veya çok az çaba

¹⁶¹ Zeynep Çetin; “Araçsal Aklın Eleğtrisi: Horkheimer ve Adorno”, Journal of Current Researches on Social Sciences, Cilt. 7, Sayı. 1, 2017, s. 412.

¹⁶² Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev: Zeynep Gürata, Aytaç Kitapevi Yayınları, Ankara, 2008, s. 11-27.

¹⁶³ Horkheimer, *Akl Tutulması*, s. 89.

göstererek gerçekleştirmek isterler ve bu bireyler “Çaba yoksa acıda yok”¹⁶⁴ doktrinini benimserler. Bu tutum, akli sadece stratejik bir zeminde kavrayarak ikincilleştirmekte özerkliğini kaybeden bir alete indirgemesine neden olmaktadır.

Derin ve eleştirel düşünmenin kendi başına değerinin olmadığı bir modern bilimsel dünyada, düşünmenin anlamı ve değeri ne ile ölçülmeliydi? Eski Yunan dünyasının önemli filozoflarından Protagoras, her şeyin ölçütü olarak “insanı” koymuştu. İnsan var olanların ve var olmayanların tek ölçüsüydü. Ancak sadece bilimin egemen olduğu ve kendisi dışındaki hiçbir bilme türüne olanak tanımadığı 17. yüzyıl ve özellikle sanayi devriminin başladığı 18. yüzyılda kişisel çıkar her şeyin ölçütü olmaya başladı. Artık insan bir ölçüt olma durumunu kaybetmiştir. Kişisel çıkar düşüncesi yani pragmatizm bu çağlardan başlayarak ön plana çıkmaya başlayarak, her şeyi çıkar ölçütüne göre sıraladı.

İnsanın ölçüt olmadığı bir dünyada, felsefenin ve diğer sosyal bilimlerin temel araştırma konusu insan olmayacaktır. Okulun psikanalist üyesi Erich Fromm *Olma Sanatı* adlı kitabında bu yargıyı çarpıcı bir şekilde ele alır. Endüstri toplumunda akıl kavramı çarpıtıldı ve bu durum aklın insanı hesaba katmadan hareket emesine neden oldu. İnsan araştırma konusu olmaktan çıktı, giderek ekonomik hedeflerin bir aracı olmaya indirgendi. İnsanın merkezde olmadığı bir sistemde temel ilke, azami faydayı insanlık için değil de kârı en üst düzeye çıkartmayı gözetilen üretim modeli için devreye koymak oldu.¹⁶⁵ Sosyal bilimlerin temel araştırma konusunun insan olmadığı faydacı bir dünyada, insanı korkularından arındırıp efendi konumuna getirmekte mümkün olmayacaktır. Bu durum insanı özgür ve efendi kılmadığı gibi üzerinde tahakküm kurulabilen, kârlı bir nesne durumuna indirgedi.

Kârı en üst düzeye çıkarmak isteyen modern pozitivizm ve pragmatizm, her şeyi ölçmek ve sayılara indirgemek ister. Hesaplanabilirlik ve yararlılık ölçütüne uymayan her şey, pozitivist ve pragmatist anlayış savunucularına göre, kuşkuludur.

¹⁶⁴ Erich Fromm var olma sanatını öğrenmenin önündeki en büyük engellerden birinin insanların çok çaba göstermeden, zihinsel efor harcamadan yaşamlarını sürdürme isteği olduğunu vurgular. Böylelikle acı çekmekten kaçacağını düşünen birey, yaşamını çaba harcamadan geçirmek ister. Bkz., Erich Fromm, *Olma Sanatı Oto-analiz, Öz-farkındalık ve Meditasyon Üzerine*, Çev. Orhan Düz, Say Yayınları, İstanbul, 2017, s.45-47.

¹⁶⁵ Fromm, *Olma Sanatı Oto-analiz, Öz-farkındalık ve Meditasyon Üzerine*, s. 23-27.

Ölçmeye konu olmayan her şey anlamsız olarak görülür.¹⁶⁶ Çünkü ölçülmenin karı ve faydası hesaplanmamaktadır. Ancak buradaki temel sorun; düşünce ve onu gerçekleştiren akıl ne ile ölçülecektir. Bağkabir anlatımla, hesaplamanın ve sayının kanun olduğu bir dünyada felsefe, inanç, etik, estetik, metafizik, varlık gibi sayılarla ifade edilmeyen düşüncelerin kaynakları ne ile ölçülecek. Dünyada var olan her şey yarar kategorisine göre değerlendirildiğinde, felsefenin ve eleştirel düşüncenin bir zaman kaybı olarak görülür. Bu anlayış düşüncenin yani felsefenin ölümüdür ve bu ölüm tam da her şeyin sayı ile ifade edildiğinde değer kazanmasına ve dikkate alınmasına zemin hazırlayan araçsal aklın dünyasında gerçekleşti.

Modern birey, pragmatizmin etkisiyle, bütün yaşamını sayılarla ölçmek ister. Sayı ve ölçme zamanla bireyin günlük yaşamında vazgeçilmez kural haline gelir ve bu durum doğru ve iyi hayatın imkânı konusunda herhangi bir iddiada bulunmayan bireyin doğuğunu hızlandırır. Hedeflenen sayılara ulaşmak için günlük aktiviteleri birer araç olarak gören bu birey, hiçbir şey bağıbağın bir amaç olarak kabul edip odaklanmaz. Günlük yaşamda yaptığı her şeyi bağkabir şeye ulaşmanın aleti, yolu olarak görüp doğrunun, hakikatin peşinden koşmayı anlamsız bir uğraş olarak görür. Bu durumda günlük hayat dâhil insanın yaptığı birçok şey kendi bağına amaç olmaktan çıkıp, bağla bir amaç için araç/alet olmuştur. Bu durum süreklilik kazandığında insan eylemlerin, düşüncelerinin doğruluğunun bir önemi ve anlamı kalmayacaktır, hedeflenen sayılara ulaşılmağa düşünceler ve eylemler doğru kabul edilecektir. Örneğin sağlıklı bir yaşam için yapılan sporun kendi bağına bir anlamı kalmamıştır. Kişispor eyleminin kendisinden zevk almaz. Spor eyleminin kendisi bir amaç olmaktan çıkmış, bu eylemi gerçekleştirmesindeki amaç hedeflenen kiloya, kaloriye, dakikaya, mesafeye ulaşmaktır. Sayılarla ifade edilen bu amaçlara birey ulaşır samutlu olur ulaşmazsa yaptığı her şeyi anlamsız bir çaba olarak görüp mutsuz olur. Böylelikle günlük yaşamdaki gerçekleştiren birçok eylem sadece sonuç, sayı ve fayda odaklı değerlendirilmeye bağlanmıştır.

Her şeyi sonuç odaklı değerlendiren pragmatizm, bu sonuç insanlığın tümünü ilgilendiren doğrular olup olmamasıyla ilgilenmemektedir. Belli bir zümrenin, alanın

¹⁶⁶ Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s. 22-24.

ve gücün çıkarlarını eyleme dönüştüren pragmatizm, genel bir amaç ya da gerçekliğin özünü ortaya koyacak bir eylem hedeflememektedir. Eylemin faydacı, araçsal sonucunu yönelen pragmatizm, aklın eylemler üzerine doğru ve çok yönlü düşünmesini boş bir çaba olarak göstermektedir. Böyle bir düşünmenin etkisinde kalan akıl; çürümüş, hiçleşmiş, tükenmiştir. Çünkü pragmatizm kendini aktif olarak göstermiş, açığa vurmuştur. Yaşamı örgütleyen, sürdürebilir kılan bütün ilişkilerin anlam bulduğu nesnel aklın zemini buharlaşmıştır. Batı uygarlığının üzerine temellendiği ne varsa çözülmüş, tüketilmiş ve sonunda yıkıma uğramıştır.

Araçsal aklın nesnel üzerindeki bu egemenlik kurma isteği ile diktatörlerin insanlar üzerinde otorite kurma arasında bağ olduğuna inanan okulun önemli temsilcileri Horkheimer ve Adorno, bu bağın nedeni iki iktidarın da ölçemediğini anlamsız olarak görüp hiçleştirilmesindedir. Her şeyi eylemek, bir sistem dâhilinde görmek farklılıkları ve yorumu öldürmektir. Bu korkunç bir zalimlikle her şeyi düzenlemenin, kullanmanın, yaratıp, yok etmenin, tüketmenin, bir bütünen sahip olmanın, hiç bir kısıtlayıcı değer, ilke, etik olmadan eyleme geçmenin ve kendini “hakikat” ilan etme meşruiyetinin ürpertici silüetidir. Böylece kendisine benzemeyen her şeyi ucube ilan edip kendine “uyumlu” hale getirmenin meşru zeminine kavuşmuştur. Bu uyum operasyonları, batı sömürgeciliğinin özne olarak, modern çağda bütün kıtalardaki halkları-kültürleri-maddi-manevi bütün ontolojilerini; katliam, cinayet, sömür-talan ve soykırımlarla yok etmeye girişimiyle ve iki dünya savaşı ve faşizmin altın çağını yaşamasıyla sonuçlandı. Bunu sadece okul, hastane, fabrika, aile gibi kurumlarla değil çok daha etkili olan ve Adorno’nun kültür endüstrisi olarak kavramsallaştırdığı sofistike bir tarzla yapar.

Zamanla pragmatizm sadece birey hayatı için değil toplum yaşamı içinde vazgeçilmez bir ilke haline gelmektedir. Toplum genelinde pragmatik yasanın hakim ilke haline gelmesinin ana nedeni, yarar yasasının akli belirlemeye bağlanması, akli pragmatik bir araca dönüştürmesidir. Bu durumun farkında olan dönemin egemen güçleri, pragmatik yasayı kendi çıkarları için kullanarak toplumları çıkarları doğrultusunda yönlendirirler. Başkabir ifadeyle, araçsal akıl güdümündeki bireyler, akıllarını kendi bireysel çıkar, arzu ve ihtiyaçları doğrultusunda kullanır hale gelmiş

olmalarının yanında, iktidar da araçsal aklı kullanarak toplumları, kitleleri kendi çıkar arzu ve ihtiyaçları doğrultusunda yönlendirir.¹⁶⁷ Pragmatik yasaya teslim olan toplumlar, faydacı değerlerin ötesine geçemediklerinden bilginin doğruluğunu dönemin egemen güçlerinin inisiyatifine bırakırlar.

Kısacası, yukarıda genel hatlarıyla ele alınan ve modern toplumda hakim iki unsur olan pozitivizm ve pragmatizm bakış açısına dayalı bir felsefi bilme etkinliği, aydınlanma felsefesinin ilk çıkıştaki anlayışını yok etmiştir. Aydınlanmanın özgürleştirici, karşı çıkan, bireyin kendi aklını kullanması için cesaretlendiren yönünün zamanla kaybolmasına neden olan pozitivizm ve pragmatizm; aklın otoriter, yasaklayıcı bir mite dönüşmesine neden olmaktadır. Aynı zamanda pozitivizm ile pragmatizmin etkilediği akıl dışı bir anlayışın yanında gittikçe daha güçlü bir denetim kurulmasına hizmet etmektedir. Frankfurt Okulu üyeleri aklın bu otoriter, çıkarıcı ve faydacı yönünün yanında egemen olmaması için felsefeye rol biçerler. Araçsal aklın eleştirisindeki amaç insanı ve yaşamı sakatlayan, özgürce gelişimini engelleyen bu anlayışta kurtarmak ve felsefenin eleştirilme yönünü tekrardan açığa çıkarmaktır. Bu düşünce hem felsefeyi hem de bireyi bunalım durumundan kurtarır. Çünkü “felsefe bireyin temsilcisi ve sözcüsü olarak geliştiği felsefenin bunalımı da bireyin bunalımında belli eder kendini.”¹⁶⁸ Düşünse bunalıma neden olan araçsal aklı düşünce edilmesi hem bireyi hem de toplumu özgür düşünmeye sevk edecektir. Bu düşünce biçimi, insanlığın gelecekte yeni bir barbarlık durumu değil de insani bir durum yaşamayı tercih etmelerini sağlayacaktır.

¹⁶⁷ Çetin, “Araçsal Aklın Eleştirisi: Horkheimer ve Adorno”, s. 413.

¹⁶⁸ Horkheimer, *Aklın Tutulması*, s. 153

SONUÇ

Geleneğe ve otoriteye karşı bir bağkadırı olarak ortaya çıkmanın yanı sıra gelenekten radikal bir kopuÇave geçmiÇzamandan keskin bir kırılmaya tekabül eden modern felsefe, bütün yaÇamın akıl tarafından yönetilmesi ve yönlendirilmesi hedefini taÇır. Batının geleneksel düÇüne sistemine karşı konumlandırılan akılcılık, düÇüne de yeni ve beyaz bir sayfa açarak, geçmiÇ inkâr edip geleneği küçümseyerek kendi egemenliğini ilan edecektir. Ancak modern felsefenin akılcılığı, hem çağdağları hem de sonraki yüzyıllarda ortaya çıkan felsefi ekoller tarafından yoğun eleÇtiriye maruz kalmıÇtır.¹⁶⁹ Aydınlanma filozofları olarak bilinen Kant, Hegel ve özellikle Rousseau doğrudan bu akılı karşılama almasalar da yaptıkları çalıÇmalarda farklı bir eleÇti mantığının ve akıl anlayıÇının geliÇtirilmesi gerektiğini vurgulamaktadırlar. Akla karşı geliÇen muhalif tutum, modern felsefenin ve Aydınlanma felsefesinin ana kavramı olan aklın sorgulanmasına ve hatta suçlanmasına neden olmuÇtur. Modern akıl anlayıÇına karşı sistemli eleÇtiri ise 20. yüzyıl felsefe geleneğine büyük bir iz bırakan Frankfurt Okulu teorisyenleri tarafından sunulmuÇtur.

Aklın araçsallaÇması konusuna köklü eleÇtiri sunan ekollerin baÇında Frankfurt Okulu gelmesine rağmen, kurulduğı ilk yıllarda araçsal akıl eleÇtiriş konusuyla doğrudan ilgilenmedikleri görölmektedir. Bu çalıÇmanın farklı baÇlıklarında vurgulandığı gibi, Frankfurt Toplumsal AraÇtırmalar Enstitüsü'nün ortaya çıkıÇındaki ana amaç Marksist düÇüneyi yeniden gözden geçirmek ve değıÇen Çatılarına göre Marksizm'e yeni yorumlar getirmektir. Marksist düÇüneyle ilgilenen okul, eleÇtiri geleneğine önem veren bir ekol olmakla beraber, Aydınlanma düÇünesini ve onun akıl anlayıÇını doğrudan konu etmemekteydi. Ancak 1930 ve sonrasında Almanya'da yaÇanan siyasî, toplumsal ve ekonomik geliÇmeler Enstitü üyelerini derinden etkilemiÇtir. FaÇizmin Avrupa'da yükselmesi ve bunun sonucunda diktatör özelliklere sahip kiÇilerin seçilip iktidara gelmesi, önlenemez bir "akıl tutulmasının" batı coğrafiyasında yaÇanmasına neden olmuÇtur. Özellikle II. Dünya SavaÇında yaÇanan soykırımlar, toplama kaplarında yaÇanan insanlık dıÇı durumlar

¹⁶⁹ Ahmet Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul, 2017, s. 369-372.

ve sürgünler insanlığın gerçekten insanî bir düzeye çıkmada başarısız olduğunu göstermiştir. Yaşanan bu olumsuz durumları doğru analiz etmek için Frankfurt Okulu akıl kavramına yönelir. O halde bir açıdan, Frankfurt Okulu'nun araçsal akıl konusuna yönelmesinin Avrupa da yaşanan olumsuz durumla ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Tahribat büyüktü ve bu tahribatın ana nedeni olan araçsal akıl hakkında incelenmeliydi. Bu çalışmada bu incelemeleri konu etmektedir. Okulun birçok düşünürü bu tahribatın hem tanığı hem de mağdurdur. Bundan dolayı en iyi anlatanlarda onlar olacaktır. Okulun tarihsel arka planı ve dönemleri bu bağlamda ele alındı. Sürgün yıllarında yaptıkları çalışmalar ve sonrasında yaşananlar incelenerek okulun anatomisi ortaya koyuldu. Bu çalışma göstermektedir ki Frankfurt Okulu araçsal akli eleştirirken bu akla karşı yeni bir teori ortaya koymuştur. Bu bağlamda, bu çalışmanın ikinci bölümü Eleştirel Kuram'ın temel özelliklerine odaklanmıştır.

Okulun araçsal akli kavramına yönelik aynı zamanda Eleştirel Teori'nin gerçek kimliğine kavuşmasına da zemin hazırlamıştır. Eleştirel Toplum Teorisi'nin temel gelişim ve değişimlerini bu yönleğe borçlu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Araçsal akıl konusuna yönelen Frankfurt Okulu üyeleri çalışma konularını çeşitlendirerek; Faşizm, Nazizm, önyargı, içi hareketleri, kültür, pozitivizm, pragmatizm, kültür endüstrisi, psikanaliz, aydınlanma, akıl, otoriterlik, toplum, anti-demokratik propaganda ve manipülasyon gibi farklı konular üzerine çalışmalar ortaya koymuştur. Okulun felsefi terminolojisinin oluşması ve özgün bir teori olarak değer görmesi, Enstitü üyelerinin yukarıdaki konular üzerine yaptığı özgün çalışmaların bir sonucudur.

Frankfurt Okulu modern bilimsel düşünceyi ve akli eleştirirken disiplinler arası ya da disiplinler ötesi çalışmaya yöntemini benimsemeye özen gösterir. Bunun en büyük nedeni araçsal aklın tekçi, tek alan eksenli tarzına karşı yeni bir yöntemin ortaya koyma isteğidir. Gerçek çok boyutludur ve bundan dolayı gerçeği tam anlamıyla ortaya koyabilmek için birçok disiplin ortak bir çalışmaya sürdüremelidir. Diğer taraftan, bu süreç eleştiriden ve diyalektikten ayrı düşünülemez. Diyalektik

yönteme yeni yorumlar getiren okul temsilcileri, tikel ile tümel ya da birey ile toplum arasındaki ilişkiye yeni bir perspektif kazandırırılar. Onlara göre, tikel ile tümel ya da birey ile toplum arasındaki ilişkisörününde asıl zorluk, bu karşıtıkililer arasındaki kutapsallığın mutlaklaştırılmasının ya da birini ötekine indirgenmesi sorunudur. Bu ikilikleri zıt kutuplara ya da birini diğerine indirgeyip yok etmeyi engellemenin yolu, bu kavramların eleştirel bir bakışla, tarihsel bağlamından koparılmadan, disiplinler arası bir yöntemle ele almakla mümkündür.

Yapılan araştırmalar sonucunda görülmektedir ki, Frankfurt Okulu, Aydınlanma düşüncesinin bir yansıması olan araçsal akıl konusunu incelerken, sadece bir akıl eleştirisi yapmamıştır. Başka bir anlatımla, Frankfurt ekolü modern bilimsel düşüncenin bir sonucu olan araçsal akıllı ele alıp eleştirmek kaygısının ötesinde bir amaca sahiptir. Bu amaç ya da kaygı, felsefeye yani felsefi düşünceyle ilgilidir. Okul temsilcilerinin araçsal akıllı detaylı bir şekilde ele alıp incelemelerinin ana nedeni, felsefi düşüncenin tehlikede olmasıdır. Çünkü araçsal akıl, felsefenin ve felsefi düşüncenin ikinci plana itilmesine zemin hazırlamaktadır. Dünyayı felsefi aklın kaybettiği bir alana çevirmek aynı zamanda düşüncenin yozlaşmasına, eleştirel aklın da araçsallaşıp alet haline sokulmasına neden olmaktadır. Okul üyelerine göre bu bir ölümdür. Felsefi aklın ve eleştirel düşüncenin ölümüdür. Buna yok oluşa karşı mücadele edilmelidir.

Bu mücadele bağlamında, Eleştirel Teorisyenler, felsefeye bir rol biçmektedirler. Felsefe tek başına belki bütün insanlığın kaderini ve ne yöne gideceğini belirlemeyebilir. Yine de, eleştirel yöntemi kullanarak, gerçekliği çok boyutlu ele alıp, aklın kendi üzerine düşünmesini sağlayarak aklın araçsallaşmasını, alete indirgenmesine önlemede katkı sunacaktır. Böylelikle doğa, insan ve akıl üzerindeki tek boyutlu bilme etkinliği olan pozitivistin ve pragmatizmin bilgi tahakkümü sona erdirilmiş olacaktır.

Eleştirel Teorisyenlere göre, felsefe bu rolü yerine getirirken bazı yanlış durumlardan kaçınmalıdır. Eleştirel düşüncenin temsilcisi olan filozofun görevi, öznel akıllı ya da metafizik söylemlere sığınan nesnel akıllı inatçı bir biçimde savunmak olmamalıdır. Başka bir anlatımla, eski felsefi sistemleri yeniden gündeme

getirip, çözümünü bu eski sistemlerin nesnel akıl anlayışında aramak büyük bir hata olduğu gibi, eleştiriden uzaklaşma öznel aklın geçmişi ve geleneği trajik bir şekilde yok etmesine göz yumup desteklemek de büyük bir hata olacaktır. Böyle bir anlayış araçsal akla hizmet edeceğinden, felsefe bu iki akıl arasında karşılıklı bir eleştirinin ve etkileşimin gelişmesine zemin hazırlamalıdır. Bu tutum aklın gerçek hayata karşın sağlayarak, araçsallaşmasını engelleyecektir.

Aklın araçsallaşması konusunda pozitivism ve pragmatizm, ön plana çıkan en önemli kavramlardır. Pozitivism bilimsel bilginin hegemonyasını savunarak diğer disiplinleri, örneğin hukuk, iktisat vb. disiplinleri hiçe düşürmekte, bilimin bir türevi olarak görülmesine neden olmaktadır. Bu tekçi anlayış bilimin kendisine de bir ihanettir. Aynı zamanda bütün bilme türlerini bilimsel bilgi ile eşit tutan pozitivism, haliyle felsefeyi de önemsizleştirmektedir. O halde aydınlanmış aklın yargı merceğine kurulan pozitivism bu hegemonik yapısı incelenmelidir.

Aynı zamanda pragmatizm en yaygın faydacı düşünce olarak kendini göstermektedir. Her eylem artık ahlak, genel iyilik ya da herkesin iyiliği düşünülerek yapılmıyordu. Belli bir zümrenin, alanın ve gücün çıkarlarını eyleme dönüştüren pragmatizm, genel bir amaç ya da gerçekliğin özünü ortaya koyacak bir eylem hedeflememektedir. Her şeyi sonuç odaklı değerlendiren pragmatizm, bu sonuç insanlığın tümünü ilgilendiren doğrular olup olmamasıyla ilgilenmemektedir. Eylemin faydacı, araçsal sonucunu yönelen pragmatizm, aklın eylemler üzerine doğru ve çok yönlü düşüncesini boş bir çaba olarak göstermektedir. Böyle bir düşüncesinin etkisinde kalan akıl; çürümüş, hiçleşmiş, tükenmiştir. Çünkü pragmatizm kendini aktif olarak göstermiş, açığa vurmuştur. Yaşamı örgütleyen, sürdürülebilir kılan bütün ilişkilerin anlam bulduğu nesnel aklın zemini buharlaştırmıştır. Bütün değerleri yok eden ve aklın araçsallaşmasına sebep olan pragmatizm, eleştirel bir tutumla ele alınarak incelendi.

Yapılan araştırmalar sonucunda göze çarpan önemli noktalardan biri de, okul üyeleri yaşamıkları olumsuz durumu basit bir etki tepki bağlamında ele almayıp, felsefi bir zeminde durumu çözümlenmeye/anlamaya çalışmalıdır. Yaşamın olumsuz durumun arkaik nedenlerini kazıyıp ortaya çıkarmak isteyen okul üyeleri, sürgün

gittikleri ülkede yani Amerika'da önemli çalışmalar ortaya koydular. Yaptıkları çalışmalarda, bir cennet haline gelebilecek olan dünyanın neden insanlar tarafından cehenneme dönüştürüldüğünü sorguladılar. Bu sorgulama birçok önemli eserin ortaya çıkmasını sağladı. Bu çalışmanın birçok yerinde geçen bu eserler yağan trajik durumun ana nedeni olarak Aydınlanma düşüncesinin bir yansıması olan araçsal akıllı sorumlu tutmaktaydı. O zaman, araçsal akıllı incelenmeli ve deşifre edilmeliydi. Bu nedenle, bu tez, araçsal akıl eleştirisini yeniden canlandırmak amacıyla yazılmış bir uyarı olarak ele alınabilir.

Araçlara indirgenen akıl her şeyi köleleştirme, sürüleştirme, sayısallaştırma ve sabitleme çabasına girmektedir. Bu anlayış yüz yılın en yakıcı sorunu olarak bireyi, toplum ve doğayı yok etme tehdidini kendi içinde barındırır. Bu tablo karşısında özgür toplum ve özerk bireyin doğayla ahenk içerisinde yeniden kendini kurması ancak ve ancak yeni bir anlayış ve duyarlılığın hem zihinsel hem de pratik üretim ve örgütlenme modellerine dönüşmesiyle mümkün olabilir. Bu bağlamda, Eleştirel Teori'nin araçsal akıl ve bilimin diğer disiplinler üstündeki tahakkümü üzerine yaptığı eleştiriler ve sunduğu perspektifler halen güncel olup değerini korumaktadır.

Bu gün felsefe açısından açık olan yol eleştiri yoludur. Aklın araçsallaşması ve bunun yarattığı olumsuz durum eleştiride bir tutumla ele almak felsefi düşüncenin canlanmasına katkı sunacaktır. Araçsal aklın güdümünde kalıp eleştiriden ve felsefeden uzaklaşan kavramlar yeniden eleştiride bakış açısıyla, tarihsel bağlamı kurularak disiplinler arası bir diyalektik yöntemle ele alınmalıdır. Böyle bir girişim Frankfurt Okulu üyelerinin yapmak istediklerine katkı sunacaktır.

Bu çalışma yapılacak akıl eleştirilerine bir katkı sunmak amacıyla kaleme alındı. Bu amacın tam olarak gerçekleşmesi için Frankfurt Okulu öncesine göz atmak çok istense de kısıtlamalar ve tezin kapsamından dolayı girilmedi. Bu bağlamda yapılacak yeni çalışmalarda bu eksikliği gidermek için Frankfurt Okulu öncesi döneme yani Modern aklın eleştirisini yapan düşünürler de göz önünde bulundurularak yapılması daha verimli olacaktır. Özellikle aydınlanma aklına ilk eleştirileri sunan ve felsefe tarihinde köklü değişimler olmasını tetikleyen Nietzsche bu bağlamda ele alınırsa yeni çalışmaları konu bütünlüğü açısından tamamlayacaktır. Aynı zaman da

George Lukas'ın çalışmaları yol gösterici olabilir. Bu iki düşünür Frankfurt Okulu'nun araçsal akı eleğtrisinin habercileridir.

KAYNAKÇA

- Adorno, W. Theodor; *Eleştiri / Toplum Üstüne Yazılar*, Çev. M.Yılmaz Öner, Belge Yayınları, İstanbul, 2006.
- Adorno, W.Theodor ve Max Horkheimer; *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Çev. Nihat Ülner, Elif Öztarhan Karadoğan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2010.
- Adorno, W.Theodor ve Max Horkheimer; *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma (1956)*, Çev. Orhan Kılıç, Metis Yayınları, İstanbul, 2013.
- Adorno, W.Theodor; *Minima Moralia*, Çev. Orhan Koçak, Ahmet Doğukan, Metis Yayınları, İstanbul, 2009.
- Adorno, W.Theodor; *Negatif Diyalektik*, Çev. geyda Öztürk, Metis Yayınları, İstanbul, 2016.
- Adorno, W.Theodor; *Otoritaryen Kişilik Üzerine Niteliksel İdeoloji İncelemeleri*, Çev. Doğan gahiner, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2016.
- Altınkaya, M. Talha; “Frankfurt Okulu’nun (Aydınlanma Eleştirisini) Penceresinden: „The Road“, „Snowpiercer“, „Cloud Atlas“ Filmleri Özelinde Distopyalar, *SineFilozofi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Eylül 2016.
- Arendt, Hannah; *Şiddet Üzerine*, Çev. Bülent Peker, Çetiğim Yayınları, İstanbul, 2016.
- Assoun, Paul-Laurent; *Frankfurt Okulu*, Çev. Iğk Ergüden, Dost Kitabevi, Ankara, 2014.
- Bauman, Zygmunt; *Modernlik ve Müphemlik*, Çev. Gımail Türkmen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2017.
- Benhabib, Seyla; “Modernlik ve Eleştirel Kuramın Çıkmazları”, *Frankfurt Okulu*, Çev. Salih Akkanat, (Ed. H. Emre Bağce), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010.
- Benjamin, Walter; *Parıltılar*, Çev. Yılmaz Öner, Belge Yayınları, İstanbul, 2003.
- Benjamin, Walter; *Pasajlar*, Çev. Ahmet Cemal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007
- Bottomore, Tom; *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi*, Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, İstanbul, 2016.
- Bumin, Tülin; *Tartışmalı Modernlik: Descartes ve Spinoza*, Yapı kredi Yayınları, İstanbul, 2019.

- Cassirer, Ernst; *Rousseau, Kant, Goethe*, Çev. Mustafa Tüzel, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.
- Cevizci, Ahmet; *Aydınlanma Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul, 2017.
- Comte, Auguste; *Pozitif Felsefe Dersleri*, Çev. Erkan Ataçay BilgeSu Yayıncılık, Ankara, 2015.
- Coşkun, Bergen; “Frankfurt Okulu: Düşüncüklüğü, Aklın Büyüsü ve Sirenlerin Sesi”, *Possible Düşünme Dergisi/Journal of Thinking*, Cilt 2, Sayı 4, Güz 2013.
- Çetin, Zeynep; “Araçsal Aklın Eleştirisi: Horkheimer ve Adorno”, *Journal of Current Researches on Social Sciences*, Vol. 7, Issue 1, 2017.
- Çiğdem, Ahmet; *Bir İmkan Olarak Modernite Weber ve Habermas*, Çetiğim Yayınları, İstanbul, 2012.
- Deleuze, Gilles; *Kant Üzerine Dört Ders*, Çev. Ulus Beker, Öteki Yayınevi, İstanbul, 2007.
- Dellaloğlu, Besim F.; “Bir Giriş: Adorno Yüz Yağında” *Cogito*, Yapı Kredi Yayınları, sayı 36, Yaz 2003.
- Dellaoğlu, Besim F.; *Frankfurt Okulunda Sanat Ve Toplum*, Say Yayınları, İstanbul, 2018.
- Duralı, g. Teoman; *Çağdaş Küresel Medeniyet Anlamı/Gelişimi/Konumu*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2006.
- Durdu, Zafer; “Aydınlanmanın Diyalektiği: Eleştirel Kuramın Aydınlanma Eleştirisi”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Yıl 10, Sayı 37, Ankara, Kış 2005.
- Fay, Brian; *Çağdaş Sosyal Bilimler Felsefesi*, Çev. İmail Türkmen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005.
- Fleury, Laurent; *Max Weber*, Çev. IşıkErgüden, Dost Kitapevi Yayınları, Ankara, 2009.
- Foucault, Michel; *Felsefe Sahnesi*, Çev. IşıkErgüden, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014.
- Foucault, Michel; *Özne ve İktidar*, Çev. Işık Ergüden-Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005.
- Fromm Erich; *Olma Sanatı Oto-Analiz, Öz-farkındalık ve Meditasyon Üzerine*, Çev. Orhan Düz, Say Yayınları, İstanbul, 2017.

- Fromm Erich; *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, Çev. Necla Arat, Say Yayınları, İstanbul, 1989.
- Geuss, Raymond; *Eleştirel Teori Habermas ve Frankfurt Okulu*, Çev. Ferda Keskin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013.
- Giddens, Anthony; *Modernliğin Sonuçları*, Çev. Ersin Kuşdil Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2016.
- Goldmann, Lucien; “Marcuse’yi Anlamak”, *Frankfurt Okulu*, Çev. H. Emre Bağce, (Ed. H. Emre Bağce), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010.
- Gökberk, Macit; *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003.
- Güçlü, Abdulkaki, Erkan Uzun, Serkan Uzun, Ümit Hüsrev Yolsal; *Felsefe Sözlüğü*, Bilim Ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003.
- Gülenç, Kurtul; *Frankfurt Okulu Eleştiri, Toplum ve Bilim*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015.
- Habermas, Jürgen; *İdeoloji Olarak Teknik ve Bilim*, Çev. Mustafa Tüzel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.
- Heimsoeth, Heinz; *Felsefenin Temel Disiplinleri*, Çev. Takiyettin Mengüçoğlu, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2007.
- Held, David; “Horkheimer’in Eleştirel Kuram Çözümlemesi: Epistemoloji ve Yöntem”, *Frankfurt Okulu*, Çev. Kahraman Bozkurt- H. Emre Bağce, (Ed. H. Emre Bağce), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010.
- Holz, Hans Heinz; *Frankfurt Okulu Eleştirisi*, Çev. Olcay Geridonmez, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2014.
- Horkheimer, Max; *Akil Tutulması*, Çev. Orhan Koçak, Metis Yayınları, İstanbul, 2018.
- Horkheimer, Max; *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, Çev. Mustafa Tüzel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.
- Jay, Martin; *Diyalektik İmgelem Frankfurt Okulu’nun Tarihi ve Çalışmaları*, Çev. Sevgi Doğan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014.
- Kellner, Douglas; “Erich Fromm, Feminizm ve Frankfurt Okulu”, *Frankfurt Okulu*, Çev. H. Emre Bağce, (Ed. H. Emre Bağce), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010.
- Kellner, Douglas; *Critical Theory, Marxism and Modernity*, Polity Press, Cambridge, 1989.

- Kızılçelik, Sezgin; *Frankfurt Okulu*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2013.
- Koçak, Orhan; “Horkheimer ve Frankfurt Okulu”, *Akıl Tutulması* (Ç.), Metis Yayınları, İstanbul, 2018.
- Kuçuradi, Çanna; *İnsan ve Değer*, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2018
- Kulak, Önder; *Theodor Adorno: Kültür Endüstrisinin Kıskaçında Kültür*, Çhaki Yayınları, 2018.
- Kumar, Krishan; *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma*, Çev. Mehmet Küçük, Dost Kitapevi, Ankara, 2010.
- Lefebvre, Henri; *Diyalektik Materyalizm*, Çev. Barış Yıldırım, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2017.
- Löwenthal, Leo; “Theodor Adorno“yla Anılarım”, Çev: Kaan H. Ökten, *Cogito*, Yapı Kredi Yayınları sayı 36, Yaz 2003.
- Lukacs, Georg; *Aklın Yıkımı Birinci Kitap*, Çev. AyÇa TekÇen Kapkın, Payel Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Lukacs, Georg; *Aklın Yıkımı İkinci Kitap*, Çev. AyÇa TekÇen Kapkın, Payel Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Marcuse, Herbert; *Eros ve Uygarlık*, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, İstanbul, 2016.
- Marcuse, Herbert; *Us ve Devrim*, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, İstanbul, 2013.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, Çev. Olcay Geridönmez-Tonguç Ok, Kor Kitap, İstanbul, 2018.
- McCarthy, Thomas; “Eleştirel Kuram ve Felsefe ile Çiğki Üstüne”, *Frankfurt Okulu*, Çev. Demet Songurtekin, (Ed. H. Emre Bağce), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010.
- Ritzer, George; *Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek*, Çev. Funda Payzın, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2016.
- Rush, Fred; “Conceptual Foundations of Early Critical Theory”, *The Cambridge Companion to Critical Theory* (Ed. Fred Rush), Cambridge University Press, Cambridge, 2004
- Russell, Bertrand; *Din ile Bilim*; Çev. AkÇitGöktürk, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.

- Slater, Phil; *Frankfurt Okulu Kökeni ve Önemi Marksist Bir Yaklaşım*, Çev. Ahmet Özden, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 1998.
- Snow, C. Percy; *İki Kültür*, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 2005.
- Stirk, Peter M.R.; *Critical Theory, Politics and Society: An Introduction*, Continuum, London, 2005.
- Tağcı, Serdar; “Eleştirel Kuram”da Modernite Sorunsalı”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2010.
- Therborn, Göran; “Frankfurt Okulu”, *Frankfurt Okulu*, Çev. H. Emre Bağcı, (Ed. H. Emre Bağcı), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010.
- Touraine, Alain; *Modernliğin Eleştirisi*, Çev. Hülya Tufan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Ural, İrfan; *Bilim Tarihi*, Çantay Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Weber, Max; *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Zeynep Gürata, Ayraç Kitapevi Yayınları, Ankara, 2008.
- Whitebook, Joel; “The Marriage of Marx and Freud: Critical Theory and Psychoanalysis”, *The Cambridge Companion to Critical Theory* (Ed. Fred Rush), Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
- Yıldırım, Tamer; *Adorno ve Estetik*, Değişim Yayınları, İstanbul, 2018.

ÖZGEÇMİŞ

1981 yılında Erzincan'da doğdum. İstanbul'da 50. Yıl Lisesini bitirdim. Lisans eğitimimi İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümünde tamamladım. 2005-2007 yılları arasında Boğaziçi Üniversitesinde İngilizce hazırlık okudum. 2010 yılında Dicle Üniversitesi Sosyoloji Anabilim Dalı tezli yüksek lisan bölümüne kabul edildim ve bu bölümde ders alanımla tamamladım. Milli Eğitim Bakanlığında lise öğretmeni olarak görev yapmaktayım. Mardin Artuklu Üniversitesi Felsefe Anabilim Dalında tezli yüksek lisan çalışmam devam etmektedir.

T.C.

MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İNTİHAL RAPORU

Tez Başlığı: Frankfurt Okulunun araçsal akli eleştirisi

Yukarıda başlığı gösterilen Tez çalışmamın kapak sayfası, giriş, ana bölümler ve sonuç kısımlarında oluşan toplam 104 sayfalık kısmına ilişkin 18/09/2019 tarihinde Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü tarafından “Turnitin” adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, projemin benzerlik oranı % 07’dir.

Uygulanan Filtrelemeler:

Kaynakça Dahil

Alıntılar Hariç

Açıklamalar:

Mardin Artuklu Üniversitesi “Turnitin” adlı intihal tespit programı sonucunda; azami benzerlik oranlarına göre Tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Adı Soyadı:Özkan GÜVEN

Öğrenci No:16755009

Programı :Felsefe

Statüsü :Tezli Yüksek Lisans

Tarih ve İmza

18/09/2019

Enstitü Sekreteri

Hasan TAN